

Міністерство освіти і науки України
ДЕРЖАВНИЙ БІОТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Факультет менеджменту, адміністрування та права

**Кафедра ЮНЕСКО «Філософія людського
спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін**

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Курс лекцій

**для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
денної та заочної форми здобуття освіти зі спеціальності
242 «Туризм»**

Харків
2022

Міністерство освіти і науки України
ДЕРЖАВНИЙ БІОТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет менеджменту, адміністрування та права
Кафедра ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування»
та соціально-гуманітарних дисциплін

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Курс лекцій

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
денної та заочної форми здобуття освіти зі спеціальності
242 «Туризм»

Затверджено рішенням
Науково-методичної ради
Факультету МАП ДБТУ
Протокол № 1
від 22 вересня 2022 р.

Харків
2022

УДК

Ф 56

Схвалено
на засіданні кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування»
та соціально-гуманітарних дисциплін
Протокол №1 від 25 серпня 2022 р.

Рецензенти:

В. В. Прокопенко, д-р філос. наук, проф., професор кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й.Б. Шада ХНУ ім. В.Н. Каразіна;

С. Г. Пилипенко, канд. філос. наук, доц., доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін.

Ф 56

Соціальна філософія : Курс лекцій з дисципліни «Соціальна філософія» для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної (заочної) форми навчання, спец. 242 «Туризм» / Державний біотехнологічний університет; авт.-уклад. Д.Л. Кобелева. – Харків : [б. в.], 2022. – 106 с.

До курсу лекцій з дисципліни «Соціальна філософія» увійшли тексти п'ятнадцяти лекцій, зокрема: Соціальна філософія античного світу; Соціальна філософія і теологія доби Середньовіччя та Відродження; Нові часи: державотворча спрямованість соціальної філософії; Універсальна модель соціального: німецька класика; Соціальні проблеми 19 ст. Соціальна філософія та соціологія; Соціальні кризи 20 ст. та філософська рефлексія; Діалог на зламі століть: множинність соціально-філософського знання; Соціально-філософська думка України; Предметне поле соціальної філософії; Основні поняття та категорії соціальної філософії; Видатні філософи: історична еволюція ідей; Основні сфери суспільно життя; Загальна концепція історії соціальної філософії; Людина як суб'єкт соціального процесу. Суспільні відносини; НТП та проблеми майбутнього людства.

Видання призначено студентам першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної (заочної) форми навчання, спеціальності 242 «Туризм».

УДК

Відповідальний за випуск: Н. І. Моїсєєва, д-р екон. наук, проф.

© Д. Л. Кобелева, укладання, 2022
© ДБТУ, 2022

Зміст

Вступ.....	4
Опис навчальної дисципліни.....	4
Мета навчальної дисципліни.....	4
Програма навчальної дисципліни.....	5
Структура навчальної дисципліни.....	5
Лекція 1. Соціальна філософія античного світу.....	6
Лекція 2. Соціальна філософія і теологія доби Середньовіччя та Відродження.....	11
Лекція 3. Нові часи: державотворча спрямованість соціальної філософії...	17
Лекція 4. Універсальна модель соціального: німецька класика.....	19
Лекція 5. Соціальні проблеми 19 ст. Соціальна філософія та соціологія...	24
Лекція 6. Соціальні кризи 20 ст. та філософська рефлексія.....	30
Лекція 7. Діалог на зламі століть: множинність соціально-філософського знання.....	33
Лекція 8. Соціально-філософська думка України.....	40
Лекція 9. Предметне поле соціальної філософії.....	42
Лекція 10. Основні поняття та категорії соціальної філософії.....	45
Лекція 11. Видатні філософи: історична еволюція ідей.....	63
Лекція 12. Основні сфери суспільно життя.....	74
Лекція 13. Загальна концепція історії соціальної філософії.....	78
Лекція 14. Людина як суб'єкт соціального процесу. Суспільні відносини..	91
Лекція 15. НТП та проблеми майбутнього людства.....	101

Вступ

Сучасна соціальна філософія є узагальненою соціально-філософською думкою людства, що ґрунтується на теоретичних надбаннях, здобутих у лоні кожної національної філософії. Її ідейною основою є загальнолюдські пріоритети і цінності. Метою сучасної соціальної філософії є обґрунтування оптимальних шляхів і засобів досягнення соціальної справедливості, забезпечення громадянської злагоди, прогресивного розвитку суспільства, формування інтелектуально-творчої особистості.

Робочу навчальну програму курсу «Соціальна філософія» укладено згідно вимог щодо загальноприйнятої системи організації навчання. Програма визначає обсяг базових знань та компетенцій, якими повинен опанувати студент на основі засвоєння соціально-філософської проблематики.

Опис навчальної дисципліни

З початку зародження наукового пізнання людство цікавило питання «Що таке суспільство?». Осмислюючи світ, люди прагнули зрозуміти мету і зміст свого існування, відповісти на питання, що таке суспільство, чому відбуваються зміни, яка роль людини в цьому. Соціальна філософія дає загальне уявлення про суспільство як цілісну систему, яке далі конкретизується в низці інших аспектів його дослідження соціально-гуманітарними науками.

Мета навчальної дисципліни

Метою викладання дисципліни «Соціальна філософія» є знайомство студентів із розмаїттям суспільних процесів, фактів, явищ, подій, світоглядних чинників і мотивів людської діяльності; розширення світоглядних орієнтирів та методологічних підходів студентів щодо здійснення цілісного концептуального аналізу функціонування та динаміки розвитку сучасного суспільства, ролі в ньому людини; з'ясування того, як суспільство породжує людські інтереси, формує соціальні ідеали, утворює різноманітні системи соціальних цінностей і взаємодії; формування навичок самостійного аналізу реальних історичних процесів і явищ суспільного життя; вміння відстоювати власну світоглядну позицію.

Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. «Становлення та розвиток соціальної філософії».

Лекції:

- Тема 1. Соціальна філософія античного світу.
- Тема 2. Соціальна філософія і теологія доби Середньовіччя та Відродження.
- Тема 3. Нові часи: державотворча спрямованість соціальної філософії.
- Тема 4. Універсальна модель соціального: німецька класика.
- Тема 5. Соціальні проблеми 19 ст. Соціальна філософія та соціологія.
- Тема 6. Соціальні кризи 20 ст. та філософська рефлексія.
- Тема 7. Діалог на зламі століть: множинність соціально-філософського знання.
- Тема 8. Соціально-філософська думка України.

Змістовий модуль 2. «Предмет, завдання і основні проблеми «Соціальної філософії».

Лекції:

- Тема 9. Предметне поле соціальної філософії.
- Тема 10. Основні поняття та категорії соціальної філософії.
- Тема 11. Видатні філософи: історична еволюція ідей.
- Тема 12. Основні сфери суспільно життя.
- Тема 13. Загальна концепція історії соціальної філософії.
- Тема 14. Людина як суб'єкт соціального процесу. Суспільні відносини.
- Тема 15. НТП та проблеми майбутнього людства.

Обсяг курсу – 3 кредити (ECTS): 30 годин лекції, 30 годин – практичні заняття, 30 годин – самостійна робота, екзамен.

Форма навчання	Кредитні модулі	Всього		Розподіл навчального часу за видами занять			Семестрова атестація
		кредитів	годин	лекції	семінарські заняття	Індивід. завдання	
Денна	2	3	90	30	30	реферат	екзамен

Лекція 1. Соціальна філософія античного світу

1. Давньогрецький поліс як громадська община та форма місцевого самоуправління.
2. Соціально-філософські погляди Платона та його вчення про ідеальну державу.
3. Соціально-філософські погляди Аристотеля: обґрунтування «середнього класу».
4. Стоїцизм як ідейна основа бачення людини і суспільства періоду римської античності.

1. Давньогрецький поліс як громадська община та форма місцевого самоуправління.

Поліс (грецьк. polis — місто, держава) — особлива форма соціально-економічної і політичної організації суспільства в античній Греції. Поліс був містом-державою, порівняно невеликою общиною вільних громадян, яка виникла в процесі переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства, зростання товарно-грошових відносин, відділення ремесла від рільництва і боротьби населення з родовою аристократією.

Типова форма поліса — міське або велике сільське поселення як політичний, економічний і культурний центр та сусідня з ним територія (хора). Історичне значення й унікальність поліса полягає в тому, що це перша в історії форма людського співжиття, яку можна визначити як громадську общину (співтовариство вільних громадян). За політичним устроєм давньогрецькі поліси поділялися на аристократичні і демократичні, а за господарським — на аграрні (Спарта), аграрно-ремісничі (Афіни) або торгово-ремісничі (Коринф).

2. Соціально-філософські погляди Платона та його вчення про ідеальну державу.

Платон порівнює людську душу з колісницею, у якій запряжені білий і чорний коні (шляхетний і низинний початок у людині), керовані візничим (розумом). Коли візничему вдасться вгамувати низинний початок, душа може піднятися і разом з богами споглядати справжнє буття. Платон нараховує крім душ богів дев'ять розрядів людських душ: мудреця, царя, практичного діяча, лікаря тіл, віщуна, поета і художника, ремісника, софіста, тирана, а також душі тварин («Федр»).

Трьом початкам душі — прагненню, запалу і розважливості відповідають чесноти: розсудливість, мужність і мудрість. Їхнє узгодження дає справедливість як в окремій людській душі, так і в державі, що улаштована за аналогічним уявленням: у ній працюють ремісники, їх захищають мужні воїни, а керують усім мудрі правителі-філософи

(«Держава»). Тому душа і держава належно працюватиме при правильно побудованому педагогічному процесі: його громадяни одержують завдяки мистецтву грамоти, співу і гри на кифарі — елементарне музичне, а завдяки вчителю гімнастики і лікарю гарне фізичне виховання, а найкращі за своїми природними здібностями повинні вивчати військове і полководницьке мистецтво, а також арифметику, геометрію, астрономію і музику. Вінчає цей набір мистецтв діалектика, що підводить філософів-правителів до розуміння першооснов, або справжнього блага, (воно є благом кожної окремої істоти, держави і світу в цілому), і дозволяє їм впоратися з мистецтвом законодавця і судді. На відміну від них позірні мистецтва, або негідні уміння (розглянуті в «Горгії») шкодять тілу (кулінарне і косметичне мистецтва) і душі (софістика і риторика).

У залежності від основного принципу, закладеного в державі, вона може бути правильною (монархія й аристократія) або неправильною (тимократія, олігархія, демократія, тиранія). Ідеалом держави служить життя старих поколінь за Кроноса, коли родом людей управляло божество за допомогою демонів, що пасли окремі групи людей, і не було ні війн, ні конфліктів, але всі мали можливість філософувати («Політик»). Але Платону, що жив «у царстві Зевса», припадає в «Законах», по-перше, розглянути типи державного устрою, що існували історично, (Спарти, Криту, Іліону, дорійців, Лакедемона, Персії, Атики) і, по-друге, продумати докладне законодавство. При цьому три основні початки душі розглядаються тепер як нитки, за які божество смикає людей-маріонеток заради незрозумілої останнім мети. Платон скрупульозно регламентує виховання, починаючи з дитячого віку, підкреслює наявність не тільки добрих, але і лихих спонукувань в індивідуальній людській душі, постулюючи існування лихої душі для світу в цілому. У результаті він дає детально продуману систему покарань і цілком заперечує індивідуальну ініціативу, не санкціоновану законом.

Вчення Платона про право та закони.

На думку Платона, право має дві іпостасі — метафізичну й емпіричну. Метафізична іпостась — це ідеальне «метаправо» (природне право) як можливість існування досконалого законодавства та оптимального правопорядку, емпірична — це живе право, яке існує в соціальній реальності, або позитивне право. Між ними встановлюється причинний зв'язок, який не повинен перериватися, аби не завдати шкоди державам і народам. Ідеального права в реальному житті немає. У свою чергу позитивне право являє собою лише бліду тінь ідеального права. Але це не означає, що ідеального права немає взагалі. Воно існує як сукупність вихідних імперативів, які відповідають вищому призначенню людського існування і тих інституцій, у форми яких одягнене їхнє буття.

Закони, за Платоном, — це визначення розуму, установлені заради

загального блага всієї держави. «Там, де закони встановлено в інтересах кількох людей, йдеться не про державний устрій, а лише про внутрішні сварки, і те, що вважається там справедливістю, не має цього ймення. Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під будь-якою владою. Так само, де закон — володар над правителями, а вони — його раби, я вбачаю порятунок держави і всі блага, що їх можуть дарувати державам боги». Мова при цьому йде про справедливі закони — «визначення Розуму», які встановлюються заради загальної користі всієї держави в цілому, а не якоїсь відокремленої групи, що захопила владу.

У «Законах» викладена і теорія закону, принципи законодавства. Законодавець, вважає автор діалогу, повинен охопити в законах усі правовідносини, в які вступає людина від народження і до самої смерті. У законах необхідно закріпити шанування богів, героїв і батьків. Законодавець повинен правильно оцінювати честь й безчестя, вищі цінності, блага людини (душа, здоров'я, краса) і нижчі (майно, статок). Закони не повинні встановлювати «могутні та незмінні влади» у державі. «Законодавець повинен мати на увазі трояку мету: щоб влаштовувана держава була вільною, внутрішньо дружелюбною і володіла розумом».

Платон вважав: правильні закони роблять щасливими тих, хто ними користується, надаючи їм усі блага. Тексти законів, на думку Платона, повинні відрізнятися ясністю, чіткістю, стислістю, мати вступ. Законодавцю не можна висловлювати дві різних думки щодо одного й того ж. Закони потрібні непорушні, усякого роду нововведенням він оголошує війну.

3. Соціально-філософські погляди Аристотеля: обґрунтування «середнього класу».

Арістотель підкреслював, що «самий принцип воєн можна вважати противним ідеї права». Теза надалі одержала широке поширення в критиків війни і прихильників «вічного миру», зокрема в Канта і Фіхте. У своєму праворозумінні Арістотель розділяє положення Сократа і Платона про збіг справедливого і законного. Право уособлює собою політичну справедливість і служить нормою політичних відносин між людьми. «Поняття справедливості, — відзначає Арістотель, — зв'язано з представленням про державу, тому що право, що служить критерієм справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування». У цілому право як політичне явище Арістотель називає «політичним правом». Це, зокрема, означає неможливість неполітичного права, відсутність права взагалі в неполітичних (деспотичних) формах правління. Істотним складеним моментом політичної якості закону є його відповідність політичній справедливості і праву. «Усякий закон, — відзначав Арістотель, — в основі припускає свого роду право». Отже, це право повинне знайти своє вираження, втілення і дотримання в законі. Відступ закону від права

означало б, відповідно до концепції Аристотеля, відхід від політичних форм до деспотичного насильства, виродження закону в засіб деспотизму. «Не може бути справою закону, — підкреслював він, — володарювання не тільки по праву, але і всупереч праву: прагнення ж до насильницького підпорядкування, звичайно, суперечить ідеї права».

Арістотель визначає 5 елементів, які становлять державу:

Селяни — виробляють продукти харчування;

Ремісники — виготовляють знаряддя праці;

Торговці — займаються обміном та розподілом товарів;

Чинovníки — раціонально керують державою;

Військові — захищають державу.

Крім названої вище класифікації, населення держави складається з бідної більшості та заможної меншості. Перші мають схильність до демократії, а другі — до олігархії. Щоб запобігти заколотам та громадянським війнам Арістотель пропонує зміцнювати середній клас, тобто сприяти добробуту «громадян, що мають власність середню, але достатню». Арістотель також висуває ідею поділу влади в державі на три частини:

Законодавчий орган, який займається питаннями війни, миру, союзів та страт;

Посадовий орган;

Судовий орган.

4. Стоїцизм як ідейна основа бачення людини і суспільства періоду римської античності.

Арістотель визначає 5 елементів, які становлять державу:

Селяни — виробляють продукти харчування;

Ремісники — виготовляють знаряддя праці;

Торговці — займаються обміном та розподілом товарів;

Чинovníки — раціонально керують державою;

Військові — захищають державу.

Крім названої вище класифікації, населення держави складається з бідної більшості та заможної меншості. Перші мають схильність до демократії, а другі — до олігархії. Щоб запобігти заколотам та громадянським війнам Арістотель пропонує зміцнювати середній клас, тобто сприяти добробуту «громадян, що мають власність середню, але достатню». Арістотель також висуває ідею поділу влади в державі на три частини:

Законодавчий орган, який займається питаннями війни, миру, союзів та страт;

Посадовий орган;

Судовий орган.

В етиці стоїцизм близький кинікам, однак не поділяє презирливого ставлення останніх до культури. Всі люди - громадяни космосу як світового

держави; стоїчний космополітизм зрівнював (в теорії) перед особою світового закону всіх людей: вільних і рабів, греків і варварів, чоловіків і жінок. Будь-яке моральне дію є, згідно стоїків, нічим іншим, як самозбереження і самоствердженням, і це збільшує загальне благо. Всі гріхи і аморальні вчинки - це саморуйнування, втрата власної людської природи. Правильні бажання і утримання, вчинки і справи - гарантія людського щастя, для цього треба всіляко розвивати свою особистість на протигагу всьому зовнішньому, чи не схилитися ні перед якою силою.

Згідно стоїків, самозбереження як мета є не тільки у людей і тварин, а й у рослин, хоча шляхи її досягнення відрізняються. Рослини не в змозі щонебудь відчувати і тому просто зберігають себе. Тварини можуть відчувати, тому прагнуть до самозбереження, але не осмислено, лише згідно з фізичними відчуттями. Людина ж прагне до самозбереження осмислено. При цьому таке збереження відноситься саме до мислення - важливо «духовне» самозбереження, а не фізичне, як у тварин.

Благом стоїки вважали не фізичне виживання, а здатність жити своїм розумом, що відповідало гносеологічної позиції сприйняття теоретичного мислення як єдиної опори людини в цьому світі. Важливий був не результат, а сама робота мислення як процес, який в майбутньому може бути скоректований. Такий підхід має схожість з науковим мисленням, яке має на увазі саме неупереджений аналіз наявних фактів і вироблення теоретичної моделі. Етика стоїків була тісно пов'язана з фізикою. Стоїки навіть схвалювали самопожертву - але тільки в результаті свідомого рішення.

Головна ідея стоїчної етики - телеологічески і каузально встановлений хід світових подій. Мета людини полягає в тому, щоб жити «в злагоді з природою». Це єдиний спосіб досягнення гармонії. «Хто згоден, того доля веде, хто не згоден, того вона тягне».

Гегель критикував стоїків за заклики жити по «велінням розуму», не звертаючи увагу на відмінність «хороших» і «поганих» устремлінь. Оскільки вище благо - саме мислення як процес, то його зміст вдруге, і така позиція несумісна з догматикою етичного абсолюту. Також Гегель вказував, що, хоча у стоїків існував концепт «мудреця», складно зрозуміти, якими критеріями він повинен відповідати, якщо все обертається в «процедурному колі» мислення .

До стоїків «процедури мислення» не виділялися наособицу і якщо згадувалися, то в загальному вигляді, як зокрема космологічного розуму, на сприйняття якого треба просто «налаштуватися» і тим самим отримати знання істини в будь-якому аспекті - як у фізичному, так і етичному плані. Стоїки же стоять на позиції «догляду в власний, індивідуальний розум», в результаті чого повинно виникати стан згоди з самим собою.

Стоїки виділяють чотири види афектів: задоволення, відроза, жадання і страх. Їх необхідно уникати, користуючись правильним судженням.

Всі речі стоїки ділять на благо, зло, байдужість (адіафора). Віддавати перевагу слід речі, пов'язані з природою. Такі ж відмінності стоїки проводять і між вчинками. Існують погані і добрі вчинки, середні вчинки називаються «належними», якщо в них реалізується природна схильність.

О. Б. Скородумова зазначає, що стоїків була властива думка про внутрішню свободу людини. Так, пише вона, переконані в тому, що світ детермінований («закон долі робить своє право ... нічия блага його не чіпає, ні страждання не зламають його, ні милість»), вони проголошують внутрішню свободу людини як найвищу цінність: «Той, хто думає, що рабство поширюється на особу, помиляється: його найкраща частина вільна від рабства».

Лекція 2. Соціальна філософія і теологія доби Середньовіччя та Відродження

1. Суспільство в Середні віки: два світи – церковний і світський.
2. Становлення теологічного бачення суспільства: Августин та його вчення про рівність.
3. Первинність церкви над державою в концепції Томи Аквінського.
4. Соціально-філософська парадигма епохи Відродження.

1. Суспільство в Середні віки: два світи – церковний і світський.

Для середньовічної культури характерні дві ключові відмітні ознаки: корпоративність і панівна роль релігії і церкви.

Середньовічне суспільство, як організм з клітин, складалося з безлічі соціальних станів (соціальних прошарків). Людина за народженням належала до одного з них і практично не мала можливості змінити своє соціальне становище. З кожним таким станом були пов'язані своє коло політичних і майнових прав і обов'язків, наявність привілеїв або їх відсутність, специфічний уклад життя, навіть характер одягу. Існувала сувора станова ієрархія: два вищі стани (духівництво, феодалі — землевласники), потім купецтво, ремісники, селяни (останні у Франції об'єднувались у «третій стан»). Чітку формулу вивів на рубежі X—XI століть єпископ французького міста Лана Адальберон: «одні моляться, інші воюють, треті працюють...». Кожен стан був носієм і відповідного типу культури.

Могутнім об'єднавчим чинником в таких умовах були релігія та церква. Визначальна роль християнської релігії і церкви у всіх галузях суспільного і культурного життя складала принципову особливість європейської середньовічної культури. Церква підпорядкувала

собі політику, мораль, науку, освіту і мистецтво. Весь світогляд людини середньовіччя був теологічним (від грецького «теос» — Бог). Чим же можна пояснити таке виняткове положення релігії в середньовічному суспільстві?

Одну з відповідей на питання дає сам зміст християнського віровчення. Воно виникло з боротьби і взаємного впливу безлічі філософських і релігійних течій. Якщо говорити про первинне християнство, то однією з головних ідей, що забезпечили широке поширення нової релігії, була ідея рівності людей — рівність як гріховність істоти перед всемогутнім і всемилостивим Богом — але також рівність. Християнство, виникнувши в колоніях Стародавнього Риму, в середовищі рабів і вільновідпущених, з самого початку не було релігією якого-небудь одного народу, воно мало наднаціональний характер. Як релігійне вчення, християнство засновується на трьох головних ідеях:

ідеї гріховності усього людського роду, зараженого первородним гріхом Адама і Єви;

ідеї порятунку, який необхідно заслужити кожній людині;

ідеї спокутування всіх людей перед Богом, на шлях якого стало людство завдяки стражданню і добровільній жертві Ісуса Христа, який з'єднав в собі як божу, так і людську природу.

У первинному християнстві дуже сильна була віра в швидке друге пришествя Ісуса Христа, Страшний суд і кінець грішного світу. Однак час ішов, нічого подібного не відбувалося, і на місце цієї ідеї приходять ідея замогильного воздання за добрі або погані вчинки, тобто пекла і раю.

Засади офіційного церковного світогляду середньовіччя було закладено на межі IV—V ст. в працях Августина, згодом причисленого до образу святих. Він розробив вчення «Про Божественну благодать», згідно з яким церква є посередником між Богом і людьми («єдинорятівна роль церкви»). Тільки церква залучає людей до Бога. Як хранительниця «благодаті Божої», вона може дати людині спокутування гріхів. Згідно з Августином, весь хід історії приречений божественним промислом, тому людина є не в силах його змінити і грішно навіть намагатися це зробити. Треба покірливо приймати як багатство, так і бідність, вони — наслідок першородного гріха Адама і Єви. Цей же гріх спотворив людський розум, відтоді він має шукати собі опору у вірі. Звідси — постулат: «Credo ut intelligas» («Вір, щоб розуміти»), який проголошував пріоритет віри над розумом.

До кінця античності християнство являло собою розвинену світоглядну систему. Було вироблено «символ віри» — короткий виклад основних догматів християнської церкви. До нього ввійшли догмат про «троїчність Бога», який є єдиний і, разом з тим, складається з трьох осіб — Бога-отця, Бога-сина і Бога-духа Святого, догмат про воскресіння Христа і інші.

Перші християнські громади вирізнялися демократизмом, однак досить

швидко служителі культу — духовенство, або клір ((грец. κλήρος — жереб), спочатку їх вибирали по жеребу) перетворюються в сувору ієрархічну організацію. Спочатку найвище положення в клірі займали єпископи. Римський єпископ став домагатися визнання за ним першості серед всього духівництва християнської церкви. Наприкінці IV- початку V ст. він став іменуватися Папою і поступово придбав владу над всіма іншими єпископами Західної Римської імперії. Християнська церква стала іменуватися католицькою, що означає всесвітня.

Вже в останні століття існування Римської імперії християнство з релігії пригноблених перетворюється в державну релігію. Папа оголосив себе «намісником Христа на Землі», на ту ж роль претендував патріарх Константинопольський, у церкві виявилось два організаційні центри. У 1054 р. Папа римський і патріарх Константинопольський прокляли один одного. При загальній релігії церква розкололася на західну — римо-католицьку і східну — православну.

В умовах краху Західної Римської імперії, швидкого утворення і такого ж швидкого розпаду «варварських» королівств, постійного перекроєння кордонів, потім феодалній роздрібненості, церква виявилася найорганізованішою силою, своєрідним островом «порядку у безладді». Мабуть, найбільш стабільною державою Європи була Папська область— середня Італія, що перейшла в VIII ст. під безпосереднє правління римських пап (і яка існувала до XIX с.). Саме для обґрунтування права на владу в цій державі було створено легенду про «Костянтиновий дар»: ніби римський імператор Костянтин, переносючи столицю до Візантії, своїм наступником в Римі залишив Папу.

Політичний вплив папства розповсюджувався на всю Європу. Дуже довго тільки папа призначав єпископів до всіх країн. Церква широко використала систему покарань (в тому числі проти правителів): «відлучення», що ставило людину поза церквою, «анафему» — урочисте публічне накладення прокляття, «інтердикт» — заборону відправляти культ на цілій території і інші. Обрання Папи з XI с. стало проходити на особливих зборах кардиналів, без найменшої можливості втручання світської влади.

Приблизно третина всіх орних земель в Європі належала церкві, всі держави виплачували «десятину» (десяту частину податків, що збираються) на її користь. У католицькій церкві до X ст. встановлюється звичай безшлюбності (целібату) духовенства. Цей звичай тісно зв'язав стани феодалів і духівництва: в сім'ях феодалів старший син звичайно успадковував земельну власність, а другий ставав священиком.

2. Становлення теологічного бачення суспільства: Августин та його вчення про рівність.

Августин став основоположником християнської філософії історії. Його

праці відіграли особливу роль в утвердженні принципу провіденціалізму. Розроблює вчення про два «гради» (царства) — небесний і земний, метафорично поєднує їх з біблійними образами Авеля і Каїна. Перший — заснований на любові до Бога і утворює Град Божий (лат. *civitas Dei*); другий — на любові до себе і утворює град земний або град диявола (лат. *civitas diaboli*, *civitas terrena*). Обидві царини змішані й перебувають у постійні борні, тому історія видається людському розумові позбавленою логіки і справедливості. Смысл історії вбачав у їхньому розділенні, що станеться в час Страшного Суду. Міркуючи про дію Божого провидіння, пропонує періодизацію історії земних держав: проводить аналогію між шістьма днями творіння, шістьма періодами людського життя (немовлячий вік, дитинство, отрочтво, юність, зрілість, старість) і шістьма «епохами», які виводить зі Святого Письма та історії християнства (перша з них охоплює проміжок від Адама і Єви до всесвітнього потопу; остання — від народження Ісуса Христа до кінця земного існування людства). Тим самим висунув ідею лінійного (а не циклічного) поступу людської історії та богословську концепцію історичного прогресу.

У згоді з елліністичною філософією Августин думав: мету і зміст людського життя – щастя, що досягається в Богу. Головна теза вчення – першість віри над розумом. Найвище авторитетне джерело віри – церква, як єдина непогрішна, остання інстанція всякої істини.

Ідея нерівності відстоюється їм як вічний і незмінний принцип громадського життя. Нерівність є стороною ієрархічної структури суспільного організму, створеного Богом. Земна ієрархія – відображення ієрархії небесної, «монархом» якої є Бог. Намагаючись запобігти звертанню народних мас до еретичних вчень, Августин посилається і на християнську ідею рівності всіх людей перед богом – усі люди походять від одного пращура.

Августин висуває думку про єдність людської і божої історії, що течуть у протилежних, але взаємно нероздільних сферах. Змістом їх є бій двох царств (міст) – божого і земного. Дуалізм богів і природи переноситься, таким чином, і на суспільний розвиток. Божий град представляє меншу частину людства. Це ті, хто своєю морально-релігійною поведінкою заслужили в Бога порятунк і милосердя. У земному граді, навпроти, залишаються самолюбні, жадібні, егоїсти, люди, що забувають про бога. Божий град постійно підсилюється в суспільно-історичному розвитку, особливо після приходу Ісуса. Головна передумова приналежності до граду божого – смиренність і покірність перед Богом і церквою.

Земний правопорядок світських держав піддається впливу злих, демонічних сил. Щоб зберегти людей від цього впливу, необхідно соціальне життя освятити ідеями вищої божої справедливості.

Правопорядок на землі сама людина встановити не здатна. Її створив Бог після гріхопадіння перших людей, щоб уберегти наступні покоління від

загибелі в безодні зла і незліченних злочинів. Підстава правопорядку – це страх божий. Бог, погрожуючи людині покаранням, тим самим допомагає їй утриматися на краю безодні зла.

3. Первинність церкви над державою в концепції Фоми Аквінського.

Мислителем, що почав спробу систематизувати християнські ідеї, звести їх у єдине, несуперечливе ціле став Фома Аквінський (Аквінат) (1226-1274 р.). Головна його праця «Сума теології». Поряд з філософською проблематикою вона містить вчення про державу і право.

Якщо Арістотель розумів державу як природну форму людського гуртожитку, то для Аквіната, що полемізує з античним філософом, вона є вищим утворенням мистецтва, творінням людського генія. Процес керування державою аналогічний тому, як Бог править світом, а душу керує тілом. Головна об'єднуюча сила, без якої розпалася б державність – це воля правителя. Початок, що консолідує всі зусилля держави, повинний бути єдиним. Тому найкраща форма правління – монархія. Вона – вищий тип держави, тому що влада монарха похідна від божої влади.

Суть держави Аквінат пояснює аналогією з біблійною картиною існування світу. Государ для нього – творець соціального світу. Його воля надає руху соціальному життю. Якщо головна задача государя – бути керманичем, то головна чеснота народу – покора волі керманича.

Людина, за Аквінатом, - істота розумна, що володіє вільною волею. Розум (інтелектуальні здібності) – корінь усякої волі. Вільна ж воля – це добра воля. Воля – поведінка людини відповідно до розумно пізнаної необхідності, що впливає з божого статусу, характеру і цілей порядку світобудови й обумовлених цим законів.

Ці положення він конкретизує у своєму вченні про закон і право. Закон у нього виступає як загальне правило. Він повинний виражати загальне благо всіх членів суспільства і повинний установлюватися всім суспільством чи тими, кому воно довірило піклування про себе. Важлива характеристика закону – його обнародування. Без обнародування він не може бути ні правилом, ні мірилом людської поведінки.

Аквінат класифікує закони на вічні, природні, людські і божі.

Вічний закон – це загальний закон світопорядку, що виражає божий розум як верховний загальносвітовий початок, абсолютне правило і принцип, керуючий загальним зв'язком явищ світобудови. Він джерело всіх інших законів.

Безпосередній прояв цього закону – закон природний: природа і всі істоти (і людина) рухаються до мети, визначеної законами природи.

Людський закон визначається Фомою Аквінським як позитивний, закон, що забезпечений примусовою санкцією проти його порушень. Людським же (позитивним) законом вважає він лише встановлення, що відповідають

природному закону (веління фізичної і моральної природи людини). В іншому випадку такі встановлення не закон, а перекручування його. З цим зв'язуються розрізнення ім справедливого і несправедливого людського (позитивного) закону. Ціль людського закону – загальне благо людей. Позитивний закон повинний установлювати правила посильні для виконання звичайними, недосконалыми у своїй більшості людьми. З цим зв'язана однаковість (рівність) вимог, що виставляються позитивним законом до всіх людей в ім'я загального блага.

Божий закон – закон (правила сповідання), даний людям у божому одкровенні (Старому і Новому завіті). Він необхідний як доповнення людських правил божими: для вказівки на кінцеві цілі людського буття; як вищий і безумовний критерій для керівництва в суперечках про належне і справедливе, про людські закони; спрямування внутрішніх (щиросердечних) рухів людини; для викорінювання всього злого і гріховного, у тому числі і того, що не забороняється людським законом.

Трактування законів доповнюється Аквінатором вченням про право. Право – це дія справедливості в божому порядку людського гуртожитку. Справедливість же припускає відношення людини до інших людей, а не до себе і складається у віддачі кожному свого. Він розділяє уявлення Аристотеля про зрівняння і розподіл справедливості.

Право (праведне, справедливе) визначається як відома дія, зрівняна у відношенні до іншої людини в силу визначеного способу рівняння. При рівнянні по природі речей мова йде про природне право, при рівнянні по людському волевстановленню – про цивільне, позитивне право. Право, установлене людською волею (людським законом) Аквінат називає також людським правом. Закон тут виступає як джерело права. Але людська воля (і волевиявлення) може зробити правом лише те, що відповідає (не суперечить) природному праву.

Природне право – загальне для всіх живих істот (тварин і людей). Право ж стосовне тільки до людей Хома Аквінський називає правом народів.

Боже право поділяється на природне боже (безпосередні висновки з природного закону) і позитивне боже (право, дане богом єврейському народу).

4. Соціально-філософська парадигма епохи Відродження.

Політичний напрям філософії Відродження репрезентував Нікколо Мак'явеллі. На думку вченого, філософія соціального життя повинна доповнюватися філософією людини. Він вважав, що держава в процесі управління суспільством головним об'єктом обирає людину (конкретну особу), яка має низку негативних якостей, які необхідно враховувати будь-якому чиновнику. На думку Мак'явеллі, вирішення проблем політики не

повинно лежати в площині релігійного права та моральних норм. Завдяки Мак'явеллі, політика набула права самостійного існування й вивчення як окремих предметів небогословського дослідження.

Утопічно-соціалістичний напрям репрезентували Томас Мор та Томазо Кампанелла. Осмислюючи трагічну долю обездолених англійських селян, Томас Мор як альтернативу пропонує фантастичну модель створення ідеального суспільства, в якому всі його громадяни мають право на працю й можливість усім однаковою мірою користуватися результатами цієї праці. У цьому суспільстві не повинно бути влади, грошей і золота. Мета життя утопійців — створити в суспільстві рівні умови для всіх людей, в отриманні задоволення від життя. В Утопії дозволені будь-які релігії, але забороняється атеїзм, який призводить до занепаду моралі. Головна модель способу життя утопійців — це повна уніфікація поведінки, цінностей, одягу тощо.

Лекція 3. Нові часи: державотворча спрямованість соціальної філософії

1. Становлення поняття природного права.
2. Теорія суспільного договору: Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо.
3. Розподіл влад у соціальній теорії Ш.-Л. Монтеск'є.

1. Становлення поняття природного права.

Природне право (лат. *lex naturalis*) — теоретична доктрина в теорії права, за якою головним джерелом права є сама природа, а не воля законодавця. Також термін визначає і саме право, задане природою. Людині природні права належать від народження, вони закладені в самій її сутності й однакові для всіх.

Природне право протилежне позитивному праву, визначеному законодавством у рамках правової системи конкретної держави.

Природне право — це вихідні принципи, на основі яких приймаються чинні норми і на підставі котрих здійснюється їхнє оцінювання. Це відбувається з урахуванням ієрархії цінностей, яку подає філософія, вирішуючи питання про ставлення людини до оточення, в тому числі й ціннісне. Норми природного права, маючи максимально широке, універсальне значення, адресовані до всіх без винятку правоздатних суб'єктів і закликають дотримуватись закріплених у них приписів, тому що останні відповідають вимогам вищої, абсолютної справедливості.

Поняття природного права є теоретичною доктриною, яка використовується

для критики конкретного позитивного права, визначеного законодавцем.

2. Теорія суспільного договору: Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо.

Теорія суспільного договору або політичного договору — теорія або модель у політичній філософії, що народилася в епоху Просвітництва і розглядає питання про походження суспільства і легітимності влади держави над особистістю. Соціальні аргументи договору зазвичай передбачають, що люди згоджуються поступитися частиною своїх свобод і підкоритися владі правителя або судді (або приєднуються до рішення більшості), в обмін на захист своїх прав. Теорія розглядає питання про співвідношення між фізичними та юридичними правами. Суспільний договір, створений Жан-Жаком Руссо був книгою про урядові реформи і про те, як вони повинні бути змінені, щоб задовольнити людей, а не уряд.

Хоча осноположників теорії суспільного договору знаходять в давнину у біблійній ідеї завіту, проте розквіт суспільного договору був в середині 17 до початку 19 століть, коли він перетворився на провідну доктрину політичної легітимності. «Природний стан» (Т. Гоббс) У цьому стані, дії фізичних осіб пов'язані тільки зі своєю особистою владою і совістю. З цієї загальної відправної точки, соціальних теоретиків договір прагне продемонструвати, по-різному, тому розумна людина погодиться добровільно відмовитися від своєї природної свободи, щоб отримати переваги політичного порядку.

Гуго Гроцій (1625), Томас Гоббс (1651), Семюел Пуфендорф (1673), Джон Локк (1689), Жан-Жак Руссо (1762) та Іммануїл Кант (1797) належать до числа найбільш відомих з 17-го і 18-го століття теоретиків суспільного договору і природних прав. Кожен розв'язував проблему політичної влади по-різному. Гроцій стверджував, що окремі людські істоти були наділені природними правами; Гоббс стверджував, що природні права — це згода людей відмовлятися від своїх прав на користь абсолютної влади уряду (чи то монархічної, чи парламентської).

Локк вважав, що природні права є невід'ємними, і що правління Бога замінє державну владу, Руссо вважав, що демократія була найкращим способом забезпечення загального добробуту при збереженні індивідуальної свободи під владою закону.

Прихильники теорії суспільного договору приходили до різних висновків щодо бажаного політичного порядку. Гоббс ратував за авторитарну монархію, Локк за ліберальну монархію, а Руссо за ліберальну республіку. Концепція Локка, суспільного договору була викладена в Декларації незалежності Сполучених Штатів. Теорія суспільного договору втратила свою вагу в 19 столітті на користь утилітаризму, гегельянства і марксизму, і була відроджені в 20-му, зокрема, у формі уявного експерименту Джона Роулза.

3. Розподіл влад у соціальній теорії Ш.-Л. Монтеск'є.

Розподіл державної влади — правова теорія та принцип, згідно з якими державна влада повинна бути поділена на три незалежні одна від одної (але при необхідності контролюючі одна одну) гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Деякі європейські держави, а також Тайвань, законодавчо відокремлюють контрольну, екзаменаційну, юридичну, а також засновницьку та виборчу гілки. Запропонована Джоном Локком. Термін увів французький філософ просвітитель Шарль-Луї де Монтеск'є (фр. *séparation des pouvoirs*, лат. *trias politica*) в таких своїх працях, як «Перські листи» (1721), «Про дух законів» (1748).

У вченні Монтеск'є право — це те, що передре закону і визначає його. Право це вираження справедливості. Тільки справедливе може бути правом. Реалізація права відносно між людьми, зазначав Монтеск'є, можлива тільки тоді коли воно отримує загальнообов'язковий характер за допомогою держави, основна функція якої є законодавство на основі справедливості. Законодавство та держава є взаємопов'язаними та взаємообумовленими.

Розуміння закону, за Монтеск'є, це як людський розум, який керує усіма людьми. Саме тому, закони окремих народів, є не що більшим як окремими випадками застосування цього розуму. Значну увагу приділено дослідженню тих факторів, що утворюють «дух законів». Державою керують п'ять основних факторів: релігія, закони, звичаї, принципи правління, погляди. Ці фактори є взаємопов'язаними один з одним. Саме тому, Монтеск'є підкреслює, що законодавець в законотворчому процесі має враховувати «дух законів», тобто закони мають відповідати: властивостям народу, для якого вони встановлені (оскільки в окремих випадках ці закони можуть бути застосованими для іншого народу); природі і принципам правління; фізичним і моральним ознакам країни (клімату, масштабу, стилю життя народу, рівню свободи, релігії населення, обрядам і звичаям тощо.) Таким чином, вперше зазначені та виокремлені правоутворюючі чинники для національного законодавства.

Лекція 4. Універсальна модель соціального: німецька класика

1. Соціально-філософські ідеї представників німецької класичної філософії.
2. Людська історія як реалізація “плану природи” у філософській концепції І. Канта.
3. Антропологізм Л. Фойєрбаха.

1. Соціально-філософські ідеї представників німецької класичної філософії.

Німецька класична філософія — термін, що об'єднує філософські праці німецьких мислителів кінця 18-го — першої половини 19-го століття. До визначних представників німецької класичної філософії заведено відносити Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, Феєрбаха. Головною ідеєю класичної німецької філософії є ідея свободи. Кант виступав за самоврядування британських колоній у Північній Америці і вітав незалежність США. Не випадково, хоча в практичних результатах її класики згодом розчарувалися, Велика французька революція була сприйнята Кантом і його продовжувачами як початок нової епохи - визнання цивільних прав і свободи кожного члена суспільства. Фіхте відбив це в двох памфлетах: «Спроба сприяти виправленню суджень публіки про Французької революції» (1794) і «Витребування від государів Європи свободи думки, яку вони досі пригноблювали» (1794). Гегель у своїй «Філософії історії» (1832) говорив про Французьку революцію: «Це був величний схід сонця. Всі мислячі істоти святкували цю епоху». Фіхте в лекціях «Про призначення вченого» (1794) заявляє: «... всякий, який вважає себе паном інших, сам раб ... Тільки той вільний, хто хоче все зробити навколо себе вільним». Шеллінг переклав на німецьку мову «Марсельєзу». Обгрутовуючи субстанціальність свободи, Шеллінг робить з цього абстрактного принципу конкретний: «Найбільш недостойний і збурює душу вид набуває видовище такого пристрою, при якому владиками є не закон, а воля організатора і деспотизм ...». Гегель стверджує в «Філософії історії»: «Всесвітня історія є прогрес у свідомості свободи, - прогрес, який ми повинні пізнати в його необхідності». Відповідно до ідеями Канта, свобода людини полягає в дотриманні законів свого власного розуму, бо вільно лише те, що діє на власній «примусу» (як усвідомленої і цілеспрямованої діяльності), а не з примусу ззовні. У філософії і етиці Канта самі закони розуму - тобто, в першу чергу, природна схильність людини міркувати про душу, Світі та Бога - приводять нас до існування такого поняття як «Бог», що є взагалі немає у реальності (як в релігійному уявленні), а існуючим в свідомості кожного окремо взятої людини, так як у кожного - свій розум і свою думку, але з законами, однаковими для всіх завдяки загальній природної схильності. У цивілізованому ліберальному суспільстві Людина повинна приймати рішення, беручи до уваги існування Бога незалежно від того, чи існує ліберальний Бог насправді чи ні. Оскільки, по Канту, човеколюбивого Бога християн немає, то для правильного функціонування ліберального суспільства потрібно покінчити з християнством, в той же час не ліквідуючи Церква і уникаючи нападок на неї, а використовуючи її для досягнення свободи - повернення до ліберальних богам древніх фіурерів, але в рамках правопорядку, підкоряючись закону - це, мабуть, пародія і сатира ... Втім, Кант був не тільки філософом, але і сатириком. Хоча тільки свої "Мрії духовидця ..." і

свої лекції з географії для публіки він визнавав чисто сатиричними, але елементи сатири присутні у всіх його творах, в яких він часто віддає належне аж ніяк не ліберальній моралі наближених короля, а протилежній їй християнській моралі, і був поборником саме свободи, а не лібералізму. Все ж Свобода як правопорядок - справжня свобода в сенсі Канта. Але вже Гегель розуміє свободу як усвідомлену необхідність дотримуватися законів розвитку природи і суспільства ...

2..Людська історія як реалізація “плану природи” у філософській концепції І. Канта.

Найбільш плідно розробкою державно-правових питань Кант займався в останні десятиліття свого життя. В опублікованій у 1793 році статті «Про приказку - може бути, це і вірно в теорії, але не годить для практики», Кант значне місце приділяє розгляду правових питань. У 1795 році Кантом був опублікований широко відомий трактат «До вічного світу», де, зокрема, їм були розвинені загальні погляди на право і державу. Найбільш повно кантівська філософія права представлена в його роботі «Метафізика вдач» (1797), що складається з двох частин – «Метафізичні початки вчення про право» (частина перша) і «Метафізичні початки вчення про чесноту» (частина друга). Цей період літературної діяльності Канта збігається з розвитком подій Великої французької революції. Кант відгукнувся на неї розробкою проблем права і держави, рішення яких давалося на основі вже створеного їм філософського вчення, і, насамперед, моральної філософії.

Який безпосередньо внесок Канта в розвиток філософії права?

Заслуга Канта складалася насамперед у тому, що йому вдалося відповісти на питання про чинники декларативності просвітницьких концепцій права, чому індивід, як він описаний у попередніх договірних теоріях, настільки жагуче вимагає законності і настільки мало здатний її цінити.

Кант розвиває гуманістичний пафос теорій природного права, пропонуючи свій, більш обґрунтований погляд на право. Це стало можливим завдяки тому, що він поклав в основу, як пізнання, так і поведінки принцип особистості чи принцип суб'єктивності. Похідним пунктом кантівської теорії стало уявлення про людського індивіда, як про істоту, принципово здатну стати «паном собі самому» і тому не потребує зовнішньої опіки при здійсненні ціннісного і нормативного вибору. Лише в тій мірі, у який індивіду вдається усвідомити ці розпорядження, підкорити їм свої безпосередні бажання та мотиви і дати закон самому собі, він стає суб'єктом, здатним протистояти експансії будь-якої чужої волі, зведеної до закону.

Вчення Канта про право і державу спирається на трансцендентальну філософію і безпосередньо зв'язано з різким протиставленням області теоретичного і практичного розуму, розривом між мисленням і волею. Теоретичний розум, вважає Кант, - область людського пізнання. Тут усі

явища, дані нам у досвіді, у тому числі і вчинки людей, підлеглі причинності, тут немає місця для волі. Теоретичний розум може вірогідно відповісти лише на питання: «Що людина може знати?», але не на питання «Що людина повинна робити і на що людина може сподіватися?». Ці два останніх питання, недоступні власне пізнанню, теоретичному розуму, виявляються в Канта проблемами практичного розуму – сферою належного, де трансцендентальні ідеї розуму грають лише регулятивну, а не власне пізнавальну роль. Практичний розум – це область моральних повинностей. Тому усе кантівське вчення про право і мораль з'являється як вчення про соціальні регулятори, про належне і неналежне у соціальних відносинах і взагалі людських діях.

Сфері теоретичного відповідає природний закон, сфері ж практичного – закон волі. Практична філософія Канта відкидає значення зовнішнього для суб'єкта об'єктивного світу як підставу для істини, а, отже, і згоду розуму з зовнішнім світом як критерій моральності. Цей критерій укладається в згоді розуму (як теоретичного, так і практичного) зі своїми власними законами, тобто носить характер самозаконності. Таким чином, джерела ідеї належного (як моральні, так і правові), за Кантом, варто шукати не в зовнішньому світі, не в сфері досвіду, а у внутрішньому світі суб'єкта. У цьому й укладалася основна вимога принципу суб'єктивності стосовно до сфери моральності і права.

3. Антропологізм Л. Фейєрбаха.

Останнім із представників німецької класичної філософії був Людвіг Фейєрбах (1804—1872) — перший німецький філософ, що піддав розгорнутій критиці систему і метод Гегеля з матеріалістичних позицій. Він слухав лекції Гегеля і захоплювався його філософією. Однак через кілька років він виступив з різкою критикою вчення Гегеля. Аналізуючи вихідні передумови гегелівської системи, Фейєрбах робить висновок про її глибоке споріднення з теологією. Він показав, що ідеалізм Гегеля є філософським обґрунтуванням існування Бога. На думку Фейєрбаха, і релігія, і близька їй гегелівська філософія мають загальні корені: вони виникають у результаті абстрагування і наділення самостійною формою існування людської сутності, найбільш загальних рис людського роду.

Бог, за Фейєрбахом, — це абстракція, що існує лише в головах людей. У свідомості відбувається перевертання справжніх відносин: справжній творець Бога — людина — поставлена в залежність від останнього. Чим більше атрибутів приписується Богу, тим біднішою стає людина, оскільки ці атрибути вона віднімає у себе. Фейєрбах прагнув відродити в людини почуття самоствердження й гідності, вважаючи, що це можна зробити на основі матеріалістичного світогляду.

При обґрунтуванні матеріалістичного світогляду Фейєрбах відмовляється

використовувати поняття «матерія» і віддає перевагу поняттю «природа». Тому його світогляд вірніше назвати натуралізмом. Натуралізм у філософських системах може набувати космічного характеру (філософія античності, епохи Відродження). Натуралізм у системі Фейєрбаха носить антропологічний характер. У центрі філософії, на його думку, повинна бути людина як вища сутність природи. Філософське вчення Фейєрбаха є спробою ствердження самоцінності та значимості конкретного людського індивіда у всій повноті його тілесного й духовного буття. Суб'єкт у системі Фейєрбаха — це не те, що пізнає, і не «абсолютний дух», світовий розум, а реальна цілісна людина в єдності її тілесних і духовних якостей. Фейєрбах прагне реабілітувати природно-біологічну сутність людини, від якої значною мірою абстрагувався німецький ідеалізм. «Я» у Фейєрбаха — це не просто духовна і мисляча сутність, а людина з тілом та мислячою головою, реальна істота, яка тільки через це має здатність споглядати і мислити.

Найважливішою характеристикою суб'єкта у філософії Фейєрбаха є чуттєвість. Чуттєвість — це синтетична, узагальнена характеристика антропологічних властивостей «природи людини», її тілесності, розуму, волі, «серця». Фейєрбах зауважує: «Ідеалізм правий у своїх пошуках джерел ідей у людини, але не правий, коли хоче вивести ці ідеї з окремої, замкнутої істоти, з людини, узятої у вигляді душі, одним словом, коли він хоче вивести їх з „Я“, без чуттєво даного „Ти“. Ідеї виникають тільки зі спілкування між людьми, тільки з розмови людини з людиною». Саме у сфері міжлюдського спілкування і здійснюється, за Фейєрбахом, реалізація людиною своєї родової сутності. Людина, як родова істота, перетворює сутнісні сили всього людства, продукти культури на свої власні життєві сили.

Для розкриття природи людини Фейєрбах застосовує поняття любові. Любов, за Фейєрбахом, — це прояв активності самої природи, особливе чуттєво-емоційне піднесення, чинник самоутвердження людини у світі. Завдання філософії — допомогти людям стати щасливими шляхом об'єднання зі світом і між собою на засадах любові. Соціальність як взаємодію і спілкування «Я» і «Ти» Фейєрбах трактує на антропологічних засадах, не враховуючи суспільно-історичних закономірностей і відносин. Релігія, за Фейєрбахом, укорінена в людській природі, в почутті залежності від зовнішніх щодо неї сил природи і суспільства, у прагненні до щастя. Людина обоюдно залежить від сил, від яких чекає заспокоєння своїх тривог та здійснення бажань. Фейєрбах доходить висновку, що релігія, компенсує те, чого людям не вистачає. Вона їм необхідна, тому її належить замінити суттєво новою формою — Релігією людяності. Впровадження нової філософії-релігії має спиратися на просвітництво.

Отже, суб'єкт, за Фейєрбахом, — це цілісна людина, людина в єдності тілесних, духовних і родових характеристик. Але у теорії пізнання таке

трактування суб'єкта залишилося нереалізованим. Фейєрбах лише повторює сенсуалізм французьких матеріалістів. Вихідним пунктом пізнання, за Фейєрбахом, є відчуття. Джерелом відчуттів є природа. На базі відчуттів у людини виникає мислення. За змістом мислення не дає людям нічого нового порівняно з тим, що містилося в чуттєвих даних. Мислити — це значить складно читати показання відчуттів. Фейєрбах різко виступав проти поділу світу на «світ явищ» і «світ речей у собі». Критерієм істини він вважав згоду з даним положенням більшості людей: істинне те, що відповідає сутності роду, хибне те, що йому суперечить.

Матеріалізм Фейєрбаха традиційно залишався метафізичним. Його характерною рисою був антропологізм, що полягає в розумінні людини як вищого продукту природи, розгляді людини в нерозривній єдності з природою. Природа — основа духу. Вона ж повинна з'явитися основою і ґрунтом філософії, покликаної розкрити земну суть людини, яку природа наділила відчуттями і розумом, і психіка якого залежить від його тілесної організації. Розроблене Фейєрбахом матеріалістичне трактування суб'єкта, його атеїзм здійснили серйозний вплив на формування марксизму.

Тема 5. Соціальні проблеми 19 ст. Соціальна філософія та соціологія.

1. Власність і відчуження як соціально філософська проблема.
2. Утопічний соціалізм Сен-Сімона, Шарль Фур'є
3. Соціальна "фізика" О.Конта

1. Власність і відчуження як соціально філософська проблема.

Стихійні виступи робітників, їхні протести проти пригноблення і злиднів, пошук шляхів до нового соціального ладу, який би забезпечив вирішення соціальних протиріч, стали поштовхом до появи нового напрямку в європейській політичній думці ХІХ ст. - соціалізму. У цьому напрямі згодом з'являється низка течій, які мають свою специфіку та особливості, але засаднича ідея, тобто соціальна справедливість, завжди залишається стрижневою, так само як для всіх ліберальних течій основою є свобода індивіда. Ідеї соціалізму були розвинуті у творчості таких мислителів ХІХ ст., як Сен-Сімон, Фур'є та Оуен. Цей період у розвитку соціалізму часто називають "утопічний соціалізм".

2. Утопічний соціалізм Сен-Сімона, Шарля Фур'є

Визначним представником французького соціалізму, одним з його основоположників був граф Клод Анді де Рувруа Сен-Сімон (Sen-Simon), 1760-1825, представник одного з найдавніших аристократичних родів

Франції. У період Великої французької революції він виступає з пропагандою принципів свободи і політичної рівності, проте, пізніше розчарувавшись в її результатах, оскільки вона аніскільки не полегшила життя переважній більшості народу, він заперечує революційний спосіб перебудови існуючого суспільства. З 1802 р. Сен-Сімон повністю віддається науково-літературній творчості, розробляє концепції справедливого соціального ладу та шляхів його здобуття. Його погляди викладені у таких працях: "Про індустріальну систему" (1821), "Катехізис індустріалів" (1824), "Нове християнство" (1826).

Основою поглядів Сен-Сімона, у тому числі на державу і право, є його концепція історичного прогресу. Суть її полягає у тому, що людство закономірно розвивається по висхідній лінії. Переходячи від однієї стадії до іншої, воно постійно вдосконалюється, тобто кожен етап у розвитку людського суспільства порівняно з попереднім є об'єктивно прогресивним. У зв'язку з цим мислитель зазначав, що золотий вік, який до цього часу вважався явищем минулого, насправді ще попереду.

У розвитку людства він виділяє такі стадії: теологічну, яка охоплює період античності та середньовіччя; метафізичну, до якої належить тогочасне суспільство, і позитивну стадію з таким встановленим суспільним устроєм, коли більшість людей будуть щасливі, маючи максимум засобів і можливостей для задоволення своїх найголовніших потреб. І, відповідно, якщо на першій стадії влада у суспільстві належала священикам і феодалам, на другій - юристам і метафізикам, то на третій вона повинна перейти до вчених і промисловців.

Основою ж історичного прогресу, за Сен-Сімоном, є розвиток знань і моралі. Тому він заперечує роль та значення революційних змін, виступаючи за поступові перетворення, у тому числі у сфері власності та законодавства. Зокрема, він стверджував, що "закон, який встановлює владу і форму правління, не має такого значення і такого впливу на добробут нації, як закон, що встановлює власність та регулює користування нею".

В цьому ж аспекті, аналізуючи перехід до нової стадії у розвитку людства, Сен-Сімон зазначав, що "найважливіше питання, яке підлягає вирішенню, - це питання про те, як повинна бути організована власність для найбільшого блага суспільства стосовно свободи і стосовно багатства", оскільки "економічне становище є основа політичних установ".

Пріоритетність економіки зумовлює і той факт, що влада, на думку Сен-Сімона, повинна перейти до рук найбільш талановитих "індустріалів", представників промислового класу. І вся повнота влади у суспільстві повинна була б бути зосереджена в новоствореному парламенті - Раді промисловців, яка й здійснить реорганізацію устрою в інтересах усього суспільства. Ця реорганізація мала б ґрунтуватися на планомірній координації зусиль індивідів, різних соціальних груп, жорсткій централізації

та дисципліні, які дадуть змогу з максимальною ефективністю використати обов'язкову для всіх працю на благо нації, усунуть непотрібні затрати енергії і матеріальних засобів.

Ці ж фактори зроблять зайвими такі завдання суспільства і держави, як забезпечення свободи, гарантування особистих прав, підтримка справедливого порядку.

Система індустріалізму, яку пропонував Сен-Сімон, мала б максимально обмежити політичне панування і звести політику, діяльність державних органів до простого адміністрування, тобто управління речами і виробничими процесами.

Проте треба зазначити, що Сен-Сімон не виступає проти принципу приватної власності - вона, на його думку, може і повинна бути корисна всьому суспільству і при цьому не ставати суспільною. "Індустріали", або "промисловці", зайнявши панівне становище у суспільстві, "будуть видавати закони, будуть визначати становище, яке повинні займати інші класи стосовно один одного; вони нададуть кожному з них значення відповідно до послуг, наданих промисловості".

Другим визначним представником соціалістичного напрямку, який також жив і творив у Франції, був Франсуа-Марі-Шарль Фур'є (Fourier), 1772-1837. Так само, як і Сен-Сімон, переконавшись, що Французька революція не стала перемогою ладу "розуму і свободи", Фур'є піддає рішучій критиці тогочасний устрій і формує власну концепцію його удосконалення. Його погляди викладені в кількох працях, найвизначнішою з яких є "Новий індустріальний і суспільний світ" (1828).

Усі проблеми людського суспільства Фур'є пояснював тим, що суспільство досі не зуміло пізнати передбачений Богом істинно справедливий "соціальний кодекс".

Цей кодекс базується, на його думку, на визнанні головним і вирішальним фактором суспільного прогресу природних властивостей людини.

Отже, вся історія людства є ніщо інше, як тільки сукупність певних закономірних етапів його розвитку, це шлях від соціального "безладдя" та "дисгармонії" до соціальної гармонії та справедливого соціального ладу. Мислитель ділив усю історію людства на такі періоди: дикість, варварство, патріархат і цивілізація. Факторами, які зумовлювали перехід від одного періоду до іншого, були розвиток промисловості та зміна правового становища жінки у суспільстві.

Розглядаючи державно-правові інститути тогочасного суспільства, він відзначає притаманні їм недоліки. Зокрема, Фур'є стверджував, що право є ніщо, коли людина не має матеріальних гарантій для його здійснення.

Цікавим є той факт, що Фур'є висуває ідею визначального значення у системі прав людини права на працю, підкресливши, що без цього права всі інші права нічого не варті.

Реально усвідомлюючи недоліки сучасного йому суспільства, Фур'є вважав, що тільки мирним шляхом - через співробітництво та порозуміння всіх класів - можливе перетворення нерозумного і несправедливого устрою "цивілізації" в устрій справедливий, де панує "соціальна гармонія", основою якої є дружній союз усіх соціальних груп у рамках виробничих асоціацій, або, за термінологією Фур'є, фаланг.

Фаланга - це землеробсько-промислове об'єднання, яке складається з 1600-1700 членів. Розподіл праці у фаланзі повинен бути здійснений відповідно до індивідуальних нахилів та здібностей кожного. Все виробниче, побутове та культурне життя членів фаланги регулюється відповідно до людських потреб і властивостей. Такий устрій асоціацій, на думку Фур'є, створить найбільш сприятливі умови для творчого змагання між представниками всіх видів фізичної та розумової праці. В результаті праця, яка за "цивілізації" є, звичайно, примусовою, перетвориться для членів фаланги в насолоду, у природну життєву потребу. У фаланзі також не буде місця відносинам влада-підпорядкування і, відповідно, відпаде потреба в державі як апараті примусової влади.

Впровадження такого устрою асоціацій дасть змогу змінити політичний принцип "цивілізації" повинно бути багато бідних, щоб було декілька багатих на принцип - потрібно, щоб бідні користувалися поступово зростаючим добробутом, щоб багаті були щасливі.

В ідеалі Фур'є вважав, що такі фаланги, незалежні і самодостатні, мають стати основою організації всього людського суспільства. Разом з тим такі асоціації, на думку мислителя, не заперечують наявності приватної власності та особистої свободи кожного. Життя фаланги регламентується нормами, прийнятими за загальною згодою. Над фалангами не існує якоїсь центральної влади, яка б могла втручатися в їхнє життя і діяльність. Отже, тут можна спостерігати певні анархістські тенденції, які згодом були розвинуті в окремий напрям політичної думки.

3. Соціальна "фізика" О.Конта

Середина і кінець XIX ст. були в Європі періодом спокою і ефективного індустріального розвитку. Застосування наукових відкриттів перетворило весь світ виробництва. Змінювався спосіб життя, реалізовувалися грандіозні технологічні проекти, подібні будівництву Ейфелевої вежі і Суецького каналу. Науковий і соціальний прогрес, здавалося, не зупинимо. Індустріалізація супроводжувалася певними негативними наслідками, подібними втрати соціальної рівноваги та зuboжіння пролетаріату.

Реакція на соціальні витрати індустріалізації була двоякою. Соціал-демократи і соціальні філософи, які тяжіли до позитивізму, вважали недоліки зростаючого капіталізму тимчасовими і минуцями. Соціалісти (комуністи) бачили в цих недоліках невиліковні вади капіталізму і

передбачали його неминучий швидкий крах.

Позитивізм, звеличував науку як єдиний засіб вирішення всіх проблем, століттями не дававшим спокою людству, у Франції був представлений О. Контом, в Англії - Дж. С. Міллем і Г. Спенсером. Для позитивізму в соціальній філософії характерні віра в неухильне прогрес, прийдешнє добробут і людську солідарність. Позитивізм зробив істотний вплив на лібералізм, у той час як марксизм послужив теоретичною основою соціалізму комуністичного спрямування.

Згідно Конту, суспільство перебуває в стані кризи, викликаній протиріччями між зникаючим теологічним і військовим суспільним ладом і науковим та індустріальним ладом що народжуються. Перемога останнього неминуча, хоча вона може бути відстрочена або прискорена.

Основним її умовою є інтелектуальна реформа, але не революція і насильство. Необхідне створення "соціальної фізики", або соціології (термін введений самим Контом), здатної служити єдиним міцним фундаментом реорганізації суспільства та подолання соціальних і політичних криз. Наукова соціологія повинна, як і всяка наука, встановлювати закони соціального розвитку та забезпечувати на цій основі передбачення.

Соціологія, за Контом, є наукою, що відповідає новому соціальному порядку в Європі, наукою, що використовує на відміну від спекулятивної соціальної філософії прийоми спостереження, експерименту і порівняння.

Соціологія представляє собою вершину наук і розпадається на соціальну статичку і соціальну динаміку. Соціальна статика зосереджується на "анатомії" суспільства і взаємодії його складових (сім'я як осередок суспільства, поділ праці, кооперація і т.п.).

Соціальна динаміка розглядає загальні закони соціального розвитку. Головні з таких законів, вважає Конт, - це закон трьох стадій і закон прогресу. Відповідно до закону трьох стадій, як душа окремої людини, так і людство загалом проходять три стадії: теологічну, метафізичну і позитивну (іноді їх називають примітивною, проміжною і науковою). На теологічній стадії людина розглядає явища як результат прямого і безперервної дії надприродних істот або сил, порівнянних з самою людиною. На метафізичній стадії людина волає до абстрактним сутностям, ідеям і силам (тіла з'єднуються завдяки "симпатії", рослини ростуть завдяки особливій "вегетативній душі" і т.п.). На позитивній стадії людина обмежується спостереженням за явищами і виявленням законів, керуючих ними.

Восторжествувавши спочатку в математиці, астрономії, фізики, хімії та біології, позитивний образ мислення повинен в кінцевому рахунку перемогти і в галузі досліджень суспільства і привести до створення позитивної науки про нього - соціології. Остання повинна стати основою раціональної політики.

Соціальна філософія Конта зводиться, якщо її узагальнити, до наступних моментів:

- розвиток суспільства, як і розвиток природи, підкоряється певним законам, провідним людство але шляху прогресу;
- дослідження цих законів - завдання соціології, яка є наукою про історію як цілісності; соціальна статика досліджує умови соціального порядку, соціальна динаміка вивчає закони прогресу;
- людська історія є поступове розгортання людської природи, або, як каже Конт, реалізація людського і громадського порядку;
- людська історія є єдиною, оскільки природа людини і суспільства всюди однакова;
- доля суспільства не може перебувати в руках адвокатів і політиків, нічого не знаючих про його функціонування, соціальні зміни повинні проводитися на основі знання соціальних законів;
- в суспільстві важливі і політика чи форма держави, і економіка, але в кінцевому рахунку будь-яке суспільство тримається згодою умів, тим, що його члени дотримуються однакових вірувань;
- характерне для Західної Європи індустріальне суспільство - приклад, якому послідує все людство.

Для Конта протиріччя між пролетарями та підприємцями має другорядне значення. Воно - результат поганої організації індустріального суспільства і може бути ослаблене реформами. На відміну від лібералів, які вважають головними причинами промислового зростання свободу і конкуренцію, Конт робить основну ставку на ефективність організації виробництва, заснованого на приватній власності.

Конт займає, таким чином, проміжну позицію між соціалізмом і лібералізмом. Він не захищає приватну власність, подібно лібералам, і не наполягає на усупільненні засобів виробництва, як соціалісти. Він хотів би зберегти приватну власність, але перетворити її так, щоб володіють нею індивіди могли здійснювати суспільно важливі функції.

За Контом, приватна власність - ще не все в житті суспільства. Концентрація багатств і влади важлива для мирської ієрархії. Але крім мирського порядку, де панує закон могутності, існує також духовний порядок, порядок моральних чеснот. Гідний поваги тільки дух, гідна поваги лише моральна цінність. Кожен повинен прагнути стати першим не в ієрархії влади, а в ієрархії чеснот.

Зі своєї концепції індустріального суспільства Конт виводить слідство, що війни стали анахронізмом. Війна виконувала подвійну задачу: примушувала до впорядкованого праці і дозволяла формувати великі держави, що користуються ресурсами завойованих територій. В індустріальному суспільстві з його приматом трудової діяльності і трудових цінностей війна не потрібна.

Тема 6. Соціальні кризи 20 ст. та філософська рефлексія.

1. Основні проблеми і напрямки розвитку соціальної філософії ХХ століття.
2. Концепції соціальної дії і комунікативної дії в соціальній філософії (Т. Парсонс, Ю. Хабермас).
3. Поняття соціального у філософії. Соціум як історичний процес.

1. Основні проблеми і напрямки розвитку соціальної філософії ХХ століття.

Зовсім мало часу відділяє людство від третього тисячоліття, від ХХІ ст. ХХ ст. — це епоха небувалої напруги, надій, загрози самому існуванню людства. З точки зору соціально-економічного, політичного та юридичного розвитку для ХХ ст. характерні багатоаспектні суперечності. З одного боку, людство пережило дві винищувальні світові війни, причому фіналом останньої були атомні бомбардування Хіросіми та Нагасакі, з іншого, породило могутні демократичні та національно-визвольні рухи.

Як же виглядає на цьому фоні своєрідність передумов і проблематика філософії у ХХ ст.? По-перше, науково-технічний прогрес завдяки фундаментальним науковим відкриттям докорінно змінив картину світу, починаючи з атомної та субатомної фізики й закінчуючи новими уявленнями про походження (принаймні доступного нам) космосу.

По-друге, - тиск науково-технічної технології виробництва на природу, загроза екологічної, демографічної та інших катастроф, не кажучи вже про суворе попередження катастрофи в Чорнобилі, дали, незалежно від соціальних та духовних чинників, імпульси для філософських висновків про хиткість самих основ існування всього живого на Землі, зокрема життя людини.

Як засвідчують реалії, суспільного розвитку, філософські, релігійні, морально-етичні погляди аж ніяк не слід зводити виключно до економічних або політичних вмотивувань. Якби справи виглядали саме так, то тоді зовсім незрозумілим був би феномен загальнолюдських цінностей: чому люди з різними економічними та політичними орієнтаціями додержуються одних і тих самих аморальних норм, форм релігійної свідомості, філософсько-світоглядних орієнтацій? Звичайно, що ті нові процеси, проблеми, які виникали у сфері свідомості та їхньому філософському осмисленні в ХХ ст., багато в чому деформувалися, змінювалися саме завдяки економічним, політичним інтересам та процесам, але є в них і те, що має самостійний статус.

2. Концепції соціальної дії і комунікативної дії в соціальній філософії (Т.Парсонс, Ю. Габермас).

Існує багато теоретичних парадигм суспільства, різних тлумачень його сутності.

Проте спільним є системний підхід до розгляду суспільства, як до цілісної сукупності елементів, що перебувають у тісному взаємозв'язку.

Система — це певним чином упорядкована множинність елементів, взаємозв'язаних між собою, які утворюють єдине ціле.

Соціальна система — це ключове поняття сучасної соціології. Воно має великі пізнавальні можливості. Замість того, щоб вивчати десятки, сотні, тисячі різних соціальних груп, колективів, спільнот, кожна із яких має свої специфічні риси, соціологи використовують загальне поняття «соціальна система», яке виражає найбільш суттєві риси різних соціальних груп. Суспільство також аналізується як особливий тип макросистеми. Основою суспільства як соціальної системи є індивіди, соціальні дії, взаємодії та відносини, що є стійкими і відтворюються в історичному процесі, переходячи з покоління в покоління.

Засадним у системному підході до вивчення суспільства є прагнення об'єднати різні знання про суспільство в цілісну систему, яка б могла стати універсальною теорією суспільства.

Т. Парсонс включив теорію соціальної дії в загальну теорію соціальної поведінки людини, вважав соціальну дію елементом «системи людської дії», в якій поняття «дія» зближується з поняттям «поведінка».

Дещо переробивши і переосмисливши веберівську теорію, Т. Парсонс створив свою теорію соціальної дії. Сама соціальна дія містить, згідно з Парсонсом, множинність дійових осіб, взаємно орієнтованих на дії одна одною. Для змалювання структури такої соціальної дії Парсонс користується поняттями «дійова особа» («актор»), «ситуація», «мета», «інша дійова особа», «взаємні орієнтації», «цінності», «соціальна система».

Ю.Габермас прагнув розробити теорію спілкування, коріння якої лежить у концепції ідеальної мовленнєвої спільноти, теорії, кінцевою метою якої є звільнення власного Ego.

Габермас розрізняє дві форми комунікації: комунікативну дію, метою котрої є обмін інформацією, та дискурс, що допомагає відновити згоду, дискурсивне взаєморозуміння, шляхом обґрунтувань.

Габермас зазначає, що, на відміну від немовленнєвої дії, мовленнєва залежить від інтерпретації суб'єкта і є самодостатня. Мовленнєва дія спрямована на раціональність взаєморозуміння та іллокутивну ціль, що досягається за згодою. На відміну від комунікативної, стратегічна дія передбачає передавання інформації з наміром впливу на об'єкта засобами заохочення та погроз, що не може трактуватися як взаєморозуміння і має перлокутивну ціль.

Поняття комунікативної дії вимагає, щоб дійові особи були розглянуті, як суб'єкти, що говорять і слухають, і пов'язані будь-якими відносинами з

об'єктивним, соціальним або суб'єктивним світом, і одночасно висувують певні претензії на значущість того, про що вони говорять, думають, у чому вони переконані. Тому ставлення окремих суб'єктів до світу завжди опосередковані та релятивовані можливостями комунікації з іншими людьми, а також їх суперечками і здатністю прийти до згоди. При цьому, особа, що діє, може висувати такі претензії: його висловлювання істинне (wahr), воно правильне (richtig — легітимно у світлі певного нормативного контексту) або правдоподібне (wahrhaft — коли намір мовця адекватно виражено в вислові). Вільна та відкрита комунікація є основною лінією його теорії, а також — політичних поглядів. Це, зокрема, відображається в участі Габермаса в дискусіях щодо перспектив євроінтеграції, де він стоїть на позиції необхідності зміни вектора інтеграції з економічного на політичний.

3. Поняття соціального у філософії. Соціум як історичний процес.

Проблема соціального пронизує всю історію розвитку соціально-філософської думки. Розглядаючи її, найчастіше акцентують увагу на тому, що соціальне - це ефект спільного, який виникає внаслідок свідомої взаємодії індивідів. Але спільне спостерігається й у стадних сукупностях тварин чи в сім'ях комах. Дуже наочно це проявляється, наприклад, у бджіл, мурашок тощо.

М. Вебер виділив як квінтесенцію соціального так зване очікування, тобто орієнтацію на відповідну реакцію. Г. Осипов вважає, що соціальне - це сукупність будь-яких властивостей і особливостей, що формуються індивідами чи спільнотами в процесі спільної діяльності за конкретних умов і проявляються в їхньому ставленні один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне виникає тоді, коли поведінка одного індивіда підпадає під вплив іншого індивіда (групи індивідів) безпосередньо чи опосередковано. Саме в процесі взаємодії вони впливають один на одного і сприяють тому, що кожний з них стає носієм і виразником соціальних властивостей, які є предметом соціологічного вивчення.

Слід вирізняти поняття "соціальне" в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні "соціальне" є синонімом "суспільного" й означає все те, що належить до суспільства, на відміну від природи. У вузькому розумінні "соціальне" означає тільки ті аспекти суспільного, які визначаються позицією індивідів, соціальних груп у соціальній структурі суспільства, відносинами між соціальними групами та між окремими індивідами як представниками різних класів, націй, соціальних організацій, професійно-кваліфікаційних та інших соціальних груп.

Лекція 7. Діалог на зламі століть: множинність соціально-філософського знання

1. Соціологічна інтерпретація суспільства: О. Конт, Г. Спенсер, Дж.С. Міль.
2. Філософія глобалізму.
3. Основні тенденції розвитку сучасного світу як виклик цивілізації.

1. Соціологічна інтерпретація суспільства: О. Конт, Г. Спенсер, Дж.С. Міль.

У другій половині XIX ст. позитивізм стає найбільш впливовим рухом західної філософії. Позитивізм оголосив єдиним джерелом знання конкретні частки науки і виступив проти філософії як метафізики, але за філософію як особливу науку. Під метафілософією вони розуміли умоглядну філософію буття (онтологію, гносеологію)

Позитивізм - філософія позитивного знання, що відкидає теоретичні спекуляції й умогляди, як засоби одержання знання.

Вони говорили, що тільки сукупність наук надає право говорити про світ у цілому. Тобто якщо філософія наукова те вона повинна розпрощатись зі спробою судити про світ у цілому. Це реакція на нездатність старої філософії вирішити проблеми, зв'язані з розвитком науки. Поняття колишньої філософії (про буття, сутність, причини), що у силу їхньої високої абстрактності не можуть бути перевірені чи дозволені за допомогою досвіду, позитивізм оголосив помилковими і позбавленими змісту.

Позитивізм почав спробу осмислення істини на основі точного експериментального знання. Ідея знати — щоб передбачити, передбачати - щоб мати силу. Фактично виявилось, що позитивісти заперечували сутнісне пізнання світу, тому що орієнтувалися тільки на почуттєве пізнання. Причому самі категорії позитивізму заперечення умогляду, феноменалізм - виявилися занадто сміховинними, метафізичними.

О. Конт. Засновник позитивізму — французький мислитель.

В основі контівської соціології і «позитивної політики» лежить ідеалістичне розуміння історичного прогресу. Розвиток суспільства, політичної влади, держави і права О. Конт зв'язував насамперед з еволюцією людської свідомості, послідовною зміною трьох пануючих типів світогляду, чи «станів людського розуму»:

теологічного,

метафізичного,

позитивного (наукового).

Цим трьом станам (ступіням, стадіям) мислення відповідає розвиток економічних, політичних і правових відносин і інститутів, усього соціально-політичного життя.

На першій ступені — теологічній — панує релігійний світогляд. Люди розглядають державу і право як результат дії надприродних сил, за всіма політичними явищами прагнуть відшукати волю богів. У цих умовах складається політична система теократії, при якій служителі релігійного культу (жерці) здійснюють не тільки ідеологічні, але і політичні функції, впливають на державну владу.

На другій стадії - метафізичний світогляд - спекулятивно-філософська свідомість. Людина намагається пояснити політико-правові явища за допомогою апріорних метафізичних спекуляцій, «відвернених (абстрактних) сутностей», наділяє їхніми уявленими властивостями (наприклад, «суспільний договір», «права людини», «сутність влади», «причина права» і т.д.). Влада над розумами переходить до філософів-метафізиків.

Значення метафізичної епохи, на погляд О. Конта, укладається в критику і руйнуванні теологізму, у поваленні «реакційної, ретроградної аристократії». Тому дану епоху він називає також «критичної». У той же час він вважає метафізику «зовсім порожньою доктриною», «джерелом усіх псевдовчень», оскільки вона надмірно захоплюється критикою, вносить «розкладницький дух критиканства», «радикально нездатна створити що-небудь позитивне», перетворюється в «систематичну теорію абсолютного заперечення». Це критика руйнування, а не творення.

Нарешті, на третій, вищій стадії затверджується наукове, «позитивне» свідомість. «позитивний» стиль мислення. Військовий дух і мілітаристський спосіб життя (як агресивний, так і оборонний) цілком іде в минуле. Настає розквіт промислової епохи. Відповідно до цим «реакційну аристократію» і «анархічну республіку» переминяє нова соціально-політична система — «соціократія».

Принципи побудови і розвитку соціократії, її статичну і динаміку, розробляють соціологія і прикладна наука, що базується на ній — позитивна політика.

Основний закон соціократії Конт виражає в наступній формулі: «Любов як принцип, порядок як підстава і прогрес як ціль». Головну задачу соціократії він бачить у тім, щоб установити міцний «порядок» (іншими словами, перебороти революційний рух, стабілізувати і зміцнити капіталізм) і забезпечити «прогрес», тобто еволюційний, реформістський розвиток «промислової» (буржуазної) системи.

Джон Стюарт Мілль (1806-1883) засновник позитивної логіки і методології науки. Робота: "Система логіки силлогістичної й індуктивної".

Ідеї Мілля мають соціальну спрямованість. Він намагається розробити таку теорію знання, щоб знання були б науковими (як у природничих науках). Існує контраст між станом природознавства й общественнознання. Перше в квітучому стані, у другому - топтання на місці, одні системи змінюються іншими. Тому необхідно організувати допомога соціології з боку

природознавства. Треба методи природознавства застосувати в соціології. Які ж це методи? Основний метод - фізика. Фізика - це теоретичне знання, кін дозволяє контролювати процеси, Особливість фізики - з'єднання досвіду і теорії, індукції і дедукції. Розвита фізики припускають 2 рівні знання:

1. Емпіричні узагальнення;
2. Пояснююча теорія.

Між цими рівнями існує чіткий логічний зв'язок " Емпіричне узагальнення є логічний висновок з пояснення теорії. Необхідно їх взаємодокріплення. Метод соціальної науки повинний стати точною копією методів фізичних.

Герберт Спенсер (1820-1903). Англійський мислитель Герберт Спенсер (1820 — 1903) — один з ведучих представників соціологічного позитивізму й органічної теорії держави. Ця теорія одержала широке поширення в другій половині XIX століття під впливом успіхів біології і зоології.

Основою політичного навчання Г. Спенсера була аналогія держави з біологічним організмом держава («політичний агрегат», «політичне суспільство»), доводив Спенсер, є організм, постійні відносини між частинами якого аналогічні постійним відносинам між частинами живої істоти. Як і всяке живе тіло, «політичний агрегат» включає два основних процеси: диференціацію і спеціалізацію.

Диференціація складається в розвитку від однорідного до різнорідного: держава росте, збільшується в розмірах, ускладнюється його будівля; подальша диференціація припиняється тільки з «завершенням типу » держави, досягненням зрілого віку, перед тим, як прямує занепаду. Подібно біологічному організму, держава народжується, розмножується, старіє і гине.

Спенсер виділяв дві стадії розвитку і відповідно два типи держави:

- 1) примітивний, військовий, чи хижацький,
- 2) вищий, чи індустріальний.

Він подібно Конту поставив завдання створити синтетичну філософію без самої філософії. По Спенсеру це уся філософія, але без метафізики, (так, як метафізика - це спроба судити про світ речей, що непізнаваний). Стрижнем єдності знань людей є ідея еволюції. Процес еволюції означає зростання визначеності виду. Спенсер виводив еволюцію з закону збереження і перетворення енергії, а останній із закону свідомості., тобто психічної звички людини.

Людина має справу із суцільним потоком вражень - цей потік - основа закону збереження. Він намагається застосувати ідею еволюції при розгляді теорії пізнання: Він думає, що наша ілюзія уроджених ідей є результат накопиченої спадковості. Те, що для виду апостеріорне для індивіда апіорно. Тобто в історичному розвитку досвід приводить до виникнення нових знань, а потім це нове підсилюється і передається як апіорне.

2.Філософія глобалізму.

Становлення глобальної господарської системи, що руйнує кордони національних господарств, пов'язаних міцними торговельними, фінансовими, політичними, соціальними і культурними відносинами, - найбільш значущий процес, який визначив обличчя світу на межі ХХ-ХХІ століть. Семантично поняття «глобальність», як і інші поняття зцим коренем, пов'язане з латинським словом *globus* (земна куля). Тим самим підкреслюється, що життєвим простором людства є вся планета Земля, а проблеми його існування виступають як загально планетарні, тобто глобальні. Під«глобальністю» розуміється життя в світовому співтоваристві, де жодна країна (або група країн) не може відгородитися від інших. Поняття «глобальність» тісно пов'язане з категорією «світ як ціле », та активно розробляється з 70-х рр. ХХ ст. Парадигма цілісності заснована на визнанні єдності суспільства, біосфери, ноосфери як основного принципу світобудови. У. Бек пропонує розуміти під глобальністю якісну характеристику життя у світовому суспільстві, де уявлення про замкнутий простір перетворилося на фікцію, а глобалізм- як ідеологію панування світового ринку, складову ідеології неолібералізму (У.Бек). «Один з проявів цілісності полягає в тому, що людина не залишається поза межами досліджуваного об'єкта, а знаходиться всередині нього, вона всього лише частина, яка позначає ціле». Таким чином, цілісність виступає одночасно і як процес і як структура, що характеризує якісне становище світу. Важливо також визначити та розрізнявати поняття глобалізму і глобалізації. Глобалізм - загально планетарна реальність, єдиний економічний і соціокультурний простір на основі взаємозв'язків і взаємозалежності країн і народів, зростання об'ємів і прискорення темпів обміну товарами і послугами, міжнародного переміщення капіталів і робочої сили, взаємопроникнення духовних цивілізаційних цінностей, що формується. Поняття «глобалізм » має об'єктивний і суб'єктивний зміст. З об'єктивних позицій – це єдиний світовий простір, що створюється ринковою цивілізацією обміну. З суб'єктивних позицій глобалізм означає послідовне усунення від всіх місцевих інтересів, норм і традицій, формування світу економічного і політичного монополізму з міжнародним центром влади. Глобалізація – це об'єктивний соціальний процес, змістом якого є зростаючий взаємозв'язок і взаємозалежність національних економік, політичних і соціальних систем, національних культур, а також взаємодії людини з навколишнім середовищем. Глобалізація стала чи не найзагальнішим явищем сучасності; об'єктивною реальністю, без якої важко уявити політичний, економічний, соціальний чи культурний поступ суспільства . Розгляд глобалізації у філософії характеризується тим, що в ній йдеться про становлення суспільних структур наднаціонального рівня; про вплив глобалізації на суспільство і на спосіб життя індивідів, моделі

життєтворчості; про людство як глобальну спільноту і можливості конститування світового суспільства; про можливості соціального пізнання тенденцій глобалізації; про можливості та наслідки глобалізаційних процесів і обумовлені ними способи самореалізації особистості.

Науковці виділяють чотири загальних підходів до трактування змісту глобалізації: Перший - «гуманістичним», «глобооптимісти», підтримують глобалізацію і стверджують, що глобалізм гуманний, підтримують вільний ринок і демократію. Їх позицію виявляє формула: «Скільки світів – стільки глобалізацій». Даний підхід стверджує, що глобалізація вирішить багато соціальних проблем. Вона є результатом розвитку глобального капіталізму, доброзичливо відноситься до ліберальних і демократичних політичних традицій. Так Валлерстайн розглядає глобалізацію як тенденцію, що діє вже декілька сторіч і спрямовану на досягнення єдності людства в рамках світосистеми, що представляє взаємозв'язок і взаємодію різноманітних країн, культур і держав в економічній, політичній, культурній, технологічній та інших сферах. Головною проблемою в контексті глобалізації Валлерстайн вважає взаємозв'язок між транснаціональними процесами та існуючими національнодержавними утвореннями, націями і національними культурами. Другий підхід, який можна назвати «критичним», характеризує глобалізацію як процес, неприйнятний в його нинішньому вигляді. У процесі глобалізації не повинні бути загублені національні демократичні досягнення, зокрема такі, як національно-державний суверенітет. (А. С. Панарін, А. В. Бузгалін). Деякі групи антиглобалістів концентрують увагу на специфічних проблемах. У пошуках альтернативної системи вони підкреслюють необхідність розвитку місцевих структур і місцевих компаній, які ґрунтувалися б на більш цілісному підході. В цілому, в даному підході переважає думка, що глобалізація досить далека від планів братерського єднання народів, світового. Третій підхід визнає, що майбутнє глобалізації невизначено, що кінцевий результат глобалізації в даний час невідомий. Серед можливих варіантів - війна всіх проти всіх, світове панування однієї наддержави, тиранічний союз глобальної еліти, глобальна екологічна катастрофа чи якась комбінація з перерахованих варіантів. Багато хто з прихильників даного підходу закликають вивчати глобалізацію в академічному аспекті. (Д. Бречер, Т. Костелло і Б. Сміт). В. Л. Іноземцев вважає, що сутністю глобалізації є «формування системи, що дозволяє людині чи групі взаємодіяти з іншими людьми, корпораціями та соціальними структурами, не вдаючись до посередницької ролі держави» Він також солідарний з тими західними вченими, які розглядають глобалізацію як «період невизначеності». Четвертий підхід говорить про неоліберальну глобалізацію, сутність якої визначають як інтернаціоналізацію економічного, політичного і культурного життя

людства, супроводжувану ігноруванням багатьох цивілізаційних імперативів. Неоліберальна форма глобалізації отримала найбільше поширення розвіяла міф про стійкий розвиток. Світ, як і раніше нестабільний. Модель неоліберальної глобалізації спрямована на ослаблення національних держав та їх суверенітету. Ще однією особливістю неоліберальної моделі глобалізації для периферійних країн є пріоритет фінансової діяльності над виробництвом і суспільним розподілом. Таким чином, в державах, що розвиваються створюються умови для експансії корпорацій через «нав'язування» умов глобального вільного ринку і довготривалої стратегії концентрації природних ресурсів промислово розвиненими країнами.

3. Основні тенденції розвитку сучасного світу як виклик цивілізації.

Сьогодні людство переживає глибоку трансформацію, що супроводжується фундаментальними змінами в соціально-економічній структурі суспільства, а науково-технічний прогрес та створення загального інформаційного простору, єдиних загальносвітових систем в економіці, фінансах, технологіях, політико-правовій, культурній та інших сферах призвело до глобалізації людської цивілізації.

За таких умов необхідно розробляти нові підходи, щодо перспектив розвитку та протидії глобальним проблемам людства. Разом з локальним (у межах однієї країни, регіональним) рівнем, проте більш інформативним, є аналіз глобальних особливостей майбутніх тенденцій розвитку людства. У цьому контексті можна виокремити два основні напрями – глобальні стратегії та загрози. Причому досить часто вони взаємопов'язані, оскільки ігнорування останніх може унеможливити подальший розвиток загалом.

Зауважимо, що питання стратегій глобального розвитку та протидії актуальним глобальним проблемам перебуває у центрі уваги світової спільноти, воно постійно обговорюється на різних міжнародних форумах. Зокрема, «Велика сімка» або G7 – міжнародний клуб урядів семи високорозвинутих країн світу (США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Канада). Лідери цих країн регулярно зустрічаються для обговорення спільних проблем і намагаються узгоджувати свою подальшу політику. Велика двадцятка або G20 є групою міністрів фінансів та керівників центральних банків 20 економік: 19 з найбільших економік світу та Європейського Союзу. Загалом, економіки G20 становлять 90 % світового ВВП, 80 % світової торгівлі (включаючи внутрішню торгівлю у ЄС) та дві третини населення світу. Незважаючи на те що основною тематикою цих організацій є економічні питання, на цих форумах активно обговорюються і політичні кризи, військові конфлікти, інші локальні та глобальні питання.

Існують також міжнародні неурядові організації, як наприклад – Всесвітній економічний форум – міжнародна неурядова організація, діяльність якої

спрямована на розвиток міжнародної співпраці. Місією організації є прагнення до поліпшення стану світу шляхом залучення бізнесу, політичних, академічних та інших лідерів суспільства у формуванні глобальних, регіональних, галузевих порядків денних. Щорічна зустріч під егідою форуму проводиться в Давосі, об'єднує близько 2500–3000 вищих керівників бізнесу, міжнародних політичних лідерів, обраних інтелектуалів і журналістів, щоб обговорити найбільш актуальні питання, що стоять перед світом.

Римський клуб, що об'єднує у своїх рядах вчених, громадських діячів і ділових людей більш ніж із 30 країн світу, стурбованих перспективами розвитку людства. Зусилля членів Римського клубу націлені на розв'язання актуальних проблем сучасності шляхом розробки нового напрямку в їх вивченні.

Існують й інші організації, як наприклад – Грінпіс – міжнародна неурядова природоохоронна організація, основні завдання якої сприяти екологічному відродженню та привертати увагу людей і влади до збереження природи, а основними напрямками діяльності по всьому світу є участь у антиядерних питаннях і протидія таким явищам як зміна клімату тощо. Багато вчених та науковців у різних країнах також долучаються до цього процесу, досліджуючи перспективи тих чи інших тенденцій розвитку, а також виявляючи нові проблеми, які несуть потенційні загрози для людства. На окрему увагу заслуговують різні точки зору щодо глобального розвитку та загроз окремих світових лідерів і впливових людей по всьому світу.

Для того щоб краще зрозуміти, які глобальні стратегії наразі пропонуються та які проблеми є найбільш актуальними, можна проаналізувати діяльність вищезгаданих організацій та позицію окремих впливових лідерів. Але зауважимо, що існують також альтернативні думки щодо прогнозів глобального розвитку та загроз, які подекуди досить гарно аргументовані та заслуговують на увагу, а окремі експерти досить скептично відносяться до діяльності окремих з вищезгаданих організацій.

Тим не менше, відзначимо, що авторитетна міжнародна неурядова організація Римський клуб наразі серед головних сучасних проблем людства виділяє зміну клімату, масове безробіття й уповільнення економічного зростання та разом із цим дає поради щодо їх розв'язання. Як повідомляють в організації, незважаючи на економічне зростання останніх 30 років у розвинутих країнах, добробут більшості людей на планеті не покращився. Розрив між багатими й бідними збільшується, мільйони людей залишаються без роботи, а рівень реальної заробітної плати в багатьох країнах продовжує падати.

Тема 8. Соціально-філософська думка України

1. Витоки соціально-політичних вчень в Україні.
2. Українська соціальна думка XVI-XVII ст.
3. Соціально-філософські мотиви у творчості Т. Шевченка та І. Франка.
4. Філософсько-історична концепція М. Грушевського.

1. Витоки соціально-політичних вчень в Україні.

“Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона (1040 роки).

Іларіон вважав, що у світовій історії на шляху прогресу вирізняються дві епохи – епоха “Старого Заповіту”, тобто “Закону”, коли у відносинах між людьми панує рабство, сліпа покора, розмежування народів, оскільки Закон писаний тільки для обраного народу, і епоха “Нового Заповіту”, коли утверджується свобода, істина, рівність усіх народів, отже “Благодать”. У тексті відчувається переконання Іларіона, що залучення Русі до християнства і знаменує настання епохи Благодаті.

Через ідею благодаті, відкритої для всіх народів, стверджується думка про досягнуту внаслідок Хрещення рівності новонаверненої Русі з іншими християнськими народами та країнами, насамперед із Візантією.

“Повчання” Володимира Мономаха (1053-1125 рр.).

У повчанні Мономах виклав роздуми про світобудову, принципи організації державної влади, сутність людини, її моральність; закликав творити добро, не забувати вбогих, допомагати бідним, не прагнути до накопичення багатства та скарбів; уникати клятвопорушення, неправди, гордині; поважати старших і менших; основою життя людини вважав працю.

Моральні, політичні і правові погляди Володимира Мономаха не узгоджувалися з багатьма догмами ортодоксальної церкви, оскільки він доводив, що Бог не вимагає від людини таких надзвичайних зусиль, як затворництво, строгий піст, чернецтво. Силу князів він вбачав у знанні, закликав їх учитися; різко виступав проти князівських усобиць в ім'я єдиної землі Руської.

2. Українська соціальна думка XVI-XVII ст.

Найвизначнішою постаттю серед українських гуманістів XVI ст. був Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566)

На думку С. Оріховського, держава і державна влада виникли в наслідок суспільного договору, тому церква не повинна втручатися в їх справи; природне право також не залежить від релігії. Якщо закони держави суперечать цьому праву, то вони мають бути скасовані. Вищими добродійностями він вважав патріотизм, доблесть, мужність, чесність, справедливість; закликав учнівську молодь боротися з нікчемністю, нечесністю, із застарілими методиками, виховувати в собі повагу до праці і

військової служби. Мудрість, знання, освіченість — головні рушійні сили історичного розвитку, суспільного прогресу.

Григорій Савович Сковорода (1722-1794).

Центральною темою філософських пошуків Сковороди є обґрунтування цілісного етичного вчення, міркування про щастя людини.

Метафізичною основою цього вчення є концепція “двох натур” та “трьох світів”.

Безпосередній прояв щастя Сковорода вбачав у “внутреннем мире”, “сердечном веселі, душевної крепости”.

Досягається це “сродством” з певним видом праці. Істинне щастя у вільній праці за покликанням.

Сковорода свідомо не вважав філософією все, що не стосується смисложиттєвих проблем людини, а також і те “мудрування”, яке хоч переймається людиною, але ігнорує авторитет Біблії.

У філософії Сковороди домінантні лінії української світоглядної ментальності — антеїзм (“сродність” людини і всього світу), екзистенціальність (орієнтованість на неповторне у своїй винятковості людське існування, плюралістичність і водночас діалогічна гармонійність реальності), кордоцентризм (“серце — всього голова”) — вперше набувають класичної форми вияву.

3. Соціально-філософські мотиви у творчості Т.Шевченка та І.Франка.

Народний український поет, художник і мислитель Т.Г. Шевченко

(1814-1861). Шевченко був упевнений, що народ України досягне усього найвищого іпрекрасного, а головне — свободи і незалежності. З цих позицій поетоцінював діяльність історичних особистостей і народний патріотизм.

У Т. Шевченка світ України складається з двох головних компонентів — світу українського села і світу козаччини. Значення їх неоднакове. Якщо світ козацтва уособлює українське минуле, то світ села — позачасовий, як світ органічно пов'язаної з ним природи з її вічним рослинним циклічним життям; світ села — це передусім світ сакрального ідеалу, що відтворює модель України як ідеальної цілісності.

На думку Т. Шевченка, “золотий вік” України попереду, але його передумови були в минулому, є вони і в сьогоденні. Його ідеал — суспільство, звільнене від сил зла, в якому немає експлуатації людини людиною, національної та політичної залежності. Реалізувати цей ідеал можна лише шляхом внутрішніх перетворень, а їх противники мають бути усунуті від справ.

Видатний український письменник, поет і мислитель І. Я. Франко (1856–1916) у статті “Що таке поступ?” викладає деякі свої філософсько-історичні погляди.

В цілому він визнає прогрес людства, але відбувався той довгий час досить повільно і нерівномірно, чергуючись з хвилями підйому й занепаду. Очевидні цивілізаційні досягнення людства не йдуть поруч з вирівнюванням матеріального й соціального положення людей, супроводжуються численними людськими жертвами.

Розглядаючи думки просвітників, ідеї дарвіністів, анархістів, комуністів, Франко критично їх оцінює, звертає увагу на слабкі сторони цих учень. Зокрема слабкість комуністичного й соціально-демократичного проекту Франко вбачає в небезпеці встановлення тотального контролю з боку держави над громадянами.

Аналіз численних розробок стосовно сутності суспільного прогресу та моделей його вдосконалення та прискорення переконав Франка в марності спроб віднайти єдиний рецепт. Такого рецепту просто немає, а спроби нав'язати суспільству чиїсь фантазії під виглядом раціональної наукової думки можуть обернутися лихом. Прогрес просувається шляхом спроб та помилок і буде йти вперед за умови, що люди керуються бажанням залагоджувати будь яке лихо.

4. Філософсько-історична концепція М. Грушевського.

Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934) - історик, громадський і державний діяч (у 1917—1918 рр. очолював Центральну Раду в Києві).

М. Грушевський суб'єктом історичного прогресу вважав народ, а всі періоди історії України розглядав у нерозривному зв'язку з боротьбою її народу за свободу і демократію. На його думку, окремі видатні особистості є продуктом своєї епохи й обставин. Він постійно підкреслював "селянську" природу українського народу, вимагав спиратися на селян у справі відродження України, вважав, що на селі знаходяться основні джерела національної культури.

Велику увагу М. Грушевський приділяв проблемам національних відносин. Він вважав національне самовизначення, самостійність і незалежність націй — логічним завершенням їх розвитку, а взаємодію і співробітництво націй — життєвою необхідністю. Актуальні також його думки про неприпустимість насильницького нав'язування народу політико — державного ладу, про винність влади в її конфліктах з народом, про інтереси народу як вищий закон діяльності громадських і державних організацій.

Лекція 9. Предметне поле соціальної філософії

1. Предмет, задачі і функції соціальної філософії.
2. Специфіка і логіка соціального пізнання.
3. Соціальна філософія та інші суспільні науки.

1. Предмет, задачі і функції соціальної філософії.

Соціальна філософія — розділ філософії, покликаний відповісти на питання про те, що є суспільство і яке місце займає в ньому людина.

Соціальна філософія в цьому розумінні зближується з теоретичною соціологією. Відмінність полягає перш за все в тому, що соціологія займається аналізом суспільства і виявленням закономірностей в його існуванні тоді як філософія виконує критичну функцію. Соціальна проблематика у філософії сходиться до античної традиції і перш за все до текстів Платона («Держава») і Арістотеля («Політика»).

Соціальна філософія розглядає соціальні інститути як певну сукупність закладів та установ, що відповідає соціальній структурі суспільства; сукупність соціальних умов та культурних зразків, які визначають стійкі форми соціальної поведінки та діяльності; систему поведінки згідно з цими нормами. В економічній сфері суспільної діяльності є такі інститути, як розподіл праці, власність, заробітна плата та ін.; в політичній — держава, армія, партія і т. ін.; в духовній — мораль, право, мистецтво, наука, релігія тощо. Соціальна філософія розглядає й такі інститути, як сім'я, виховання, культура. Функції цих інститутів досить своєрідні: вони заохочують діяльність осіб, що входять до них, і приймають як свої їхні домінуючі норми. Інститути регулюють поведінку та діяльність, що суперечать цим нормам, контролюють та упорядковують їх згідно із своїми принципами.

Розгалужена система інституціональності притаманна лише людству. Інституціональність діяльності — характерна риса соціальності людського життя. Вивчення його з цього боку — надзвичайно складне й актуальне завдання. Розгляд діяльності з боку інституціональності людського спілкування дає змогу говорити про суспільство як систему різноманітних та розгалужених стосунків між людьми — систему суспільних відносин. Вони виникають між людьми в процесі їхньої діяльності та спілкування, становлять суспільну форму діяльного спілкування, закріплюються (й охороняються) певними соціальними інститутами, постають як своєрідні магістралі (нормативні системи), згідно з якими здійснюється діяльність і стосунки людей між собою. Суспільство — це система суспільних відносин людей у різноманітних підрозділах життєдіяльності.

2. Специфіка і логіка соціального пізнання.

Соціально-філософський аналіз виходить з ширшого принципу: розглядає сукупність суспільних відносин безвідносно до поділу їх на первинні й вторинні, як такі, що в певних історичних умовах можуть відігравати як провідну, так і другорядну роль. Зі своїми рольовими функціями суспільні відносини можуть міняти місцями. Наприклад, політика може передувати економіці; морально-культурне зuboжіння нації може звести нанівець

грандіозні економіко-соціальні задуми. Мистецтво управління суспільством вимагає теоретичного хисту у визначенні суспільних пріоритетів, а не догматичного посилення на те, що економічні підвалини мають обумовити інші соціальні процеси. Усі суспільні відносини органічно пов'язані між собою і проникають одне в одне.

Більш-менш однозначне визначення їх можливе лише в абстракції, на рівні теоретичного аналізу. Реальне життя суспільства характеризується химерним плетивом суспільних взаємозв'язків і стосунків. Розібратись у цьому плетиві завжди надзвичайно важко. Суспільство — це єдина, цілісна система. Саме тому соціальна філософія обережно ставиться до інтерпретації її в контексті дилеми первинності — вторинності суспільних відносин, підкреслює їхній органічний взаємозв'язок, цілісність пізнання яких розцінює як більш евристичний принцип, ніж дилеми. Зазначена цілісність системи суспільних відносин позначається категорією «спосіб життя», що замикає теоретичну модель суспільства, синтезує різноманітні життєві процеси, підводить їх до єдиної й незаперечної основи — людини як самоцілі суспільно-історичного розвитку. Спосіб життя — це синтетична характеристика сукупності типових видів життєдіяльності людей (індивідів та соціальних спільнот) у єдності з умовами життя суспільства. Спосіб життя охоплює всі сфери суспільства: працю і побут, суспільне життя й культуру, поведінку (стиль життя) людей та їхні духовні цінності. Він реалізується через діяльність, виробництво, в якому виділяються такі провідні елементи: безпосереднє виробництво, розподіл, обмін, споживання. Звичайно, матеріальні та духовні блага створюються в сфері безпосереднього виробництва. Щоб було що споживати (обмінювати, розподіляти), треба щось виробляти. Внаслідок цього робиться висновок про пріоритетність безпосереднього виробництва в системі способу життя людей. Все це не викликає сумнівів. Вони з'являються згодом, після аналізу реального життєвого процесу на основі абсолютизації визначальної ролі виробництва в суспільному житті й фактичному нехтуванні такими елементами, як розподіл, обмін, споживання, соціальна сфера, культура тощо.

Пріоритетність виробництва за рахунок інших складових частин суспільної цілісності не забезпечить якісного способу життя. Він визначається не лише безпосереднім виробництвом, а й усією системою суспільних відносин. Спосіб життя відбиває також рівень розвитку духовної культури суспільства, наявні типи світогляду, моральні норми, ціннісні орієнтації, що реалізуються у вчинках і діях людей, у їхньому ставленні до праці, інших людей, різних соціальних груп і суспільства в цілому.

Соціальна філософія наголошує на пріоритетності кожного елемента способу життя, на цілісності суспільства як соціальної системи, що функціонує завдяки виробництву й постає як живий організм з усіма

особливостями економічних, соціально-політичних, ідеологічних, культурних, побутових, сімейних та інших соціальних відносин, які безпосередньо характеризують життєдіяльність людей. У центрі суспільства — людина. Без неї воно не існує. Якби матеріальні цінності не нагромадили люди — будівлі, знаряддя праці тощо — все це вмирає після того, як його залишили люди. Людина — суб'єкт і головна дійова особа суспільства. Цей висновок лишається незаперечним незалежно від теоретичних побудов та ідеологічних домінант суспільного розвитку.

3. Соціальна філософія та інші суспільні науки.

Суспільні науки (соціальні науки, суспільствознавство) — широка група наукових дисциплін, предметом дослідження яких є суспільство — як система в цілому, так і окремі його частини, функції та елементи. А також людина (соціальна особа, особистість) як Суб'єкт і Об'єкт суспільних зв'язків і відносин.

До соціальних наук належать:

Соціологія

Соціальна психологія

Право

Політологія

Економічна теорія

Історія

Демографія

Соціальна статистика

Соціальна гігієна

А також науки, що одночасно належать до групи гуманітарних наук:

Антропологія

Етнологія

Педагогіка та інші.

та до групи природничих наук:

Суспільна географія, тобто Економічна та соціальна географія

Загально-теоретичні питання суспільствознавства розглядає

Соціальна філософія

Лекція 10. Основні поняття та категорії соціальної філософії

1. Поняття суспільства як соціального організму.
2. Індивідуальне і суспільне.
3. Соціальні відносини і соціальна система суспільства.

1. Поняття суспільства як соціального організму.

Суспільство являє собою надзвичайно складне, суперечливе, багатоаспектне й історично мінливе явище. Поняття «суспільство» в філософії має не одне визначення: 1) суспільство — найзагальніша система зв'язків та відносин між людьми, що складається в процесі їхньої життєдіяльності («людське суспільство»); 2) історично визначений тип соціальної системи (первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне суспільство); 3) специфічна форма соціальної організації, що склалася в процесі історичного розвитку даної країни. Не випадково термін «суспільство» у філософській, економічній та історичній літературі вживається в різних значеннях, що відповідає поширеній практиці визначення явищ за допомогою розрізнення широкого й вузького розуміння понять, що їх відбивають. У широкому розумінні суспільство — середовище цивілізованого перебування людини або олюдненої природи, штучно створене в результаті взаємодії розвинутої свідомості, цілеспрямованої діяльності людини й обставин, у які вона потрапляла або які створила навмисно. Можна сказати інакше: суспільство — це сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, в яких виражається їх всебічна залежність один від одного. Однак такого визначення буває недостатньо для конкретних науково-дослідних пошуків. Крім того широке розуміння суспільства «омінає» три взаємозалежні передумови, що блокують соціальне пізнання: 1) суспільство складається з конкретних людей і відносин між людьми; 2) суспільства є регіональними, територіально обмеженими єдностями; 3) суспільства як групи людей або як території можуть спостерігатися ззовні. У вузькому розумінні: структурно або генетично певний тип спілкування, що постає як історично визначена кількість або відносно самостійний елемент стійкої цілісності. Звідси вживання терміну суспільства в більш вузькому розумінні, котре дає можливість прив'язати його до конкретних умов і розглядати як конкретно-історичний засіб або форму самоорганізації і взаємодії людей та їх спільнот з приводу збалансованої реалізації особистісних потреб, спільних інтересів і суспільних ідеалів. У такому аспекті поняття «суспільство» може означати: а) конкретну самостійну одиницю історичного розвитку (суспільство стародавнього Риму, середньовічної Іспанії, сучасної України тощо); б) ту чи іншу сукупність соціальних організмів; в) усе людство в цілому; г) суспільство певного типу взагалі (феодальне, індустріальне, перехідне тощо). Суспільство, незважаючи на тісний зв'язок із природою, відрізняється від будь-яких природних об'єктів і належить до позаприродного, або надприродного типу реальності, створюючи так звану соціальну реальність. Специфіка такої реальності полягає в тому, що вона охоплює собою всю сукупність умов суспільного життя, які виступають перед членами суспільства як надіндивідуальні, об'єктивно дані обставини їх існування. Соціальна реальність складається з багатьох явищ, котрі називаються соціальними фактами — особливим типом явищ, що мають

місце тільки в суспільстві, тільки у сумісному житті людей. Е. Дюркгейм пропонує розглядати соціальні факти як речі. На відміну від природних речей, соціальні речі володіють подвійною визначеністю. З одного боку, в них, як і в природних явищах, також є матеріальна визначеність, тобто їх можна розглядати як реальність, що існує окремо від людини й характеризується об'єктивно притаманними їй властивостями. Але, з другого боку, всі явища соціальної реальності мають ще й духовну визначеність і передають певний «смысл», «значення», оскільки їх «опредмечує» людина. Соціальна реальність має складну структуру. Основними елементами цієї структури виступають: — самі люди, їх об'єднання, відносини, дії — головна складова соціальної реальності, її творча сила; — мова — код, завдяки якому люди передають інформацію один одному; — світ матеріальних артефактів (від лат. *arte* «штучний» та *factus* «створений») — сукупність штучно створених об'єктів на відміну від об'єктів, що виникають у природі природним шляхом, це штучно створений людьми ареал існування, «друга природа», в якій перебуває людське суспільство; — природні явища, залучені до сфери соціальної діяльності; — колективні уявлення — загальні погляди, уявлення, установки, що є поширеними в суспільстві й більш-менш поділяються його членами. Різновидом колективних уявлень є соціальні стереотипи — спрощені, схематизовані образи певних суспільних явищ та об'єктів, що отримали широке визнання в суспільній думці. Французький філософ та соціолог Е. Дюркгейм так характеризує суспільство: суспільство — це найбільш могутній фокус фізичних і моральних сил, який тільки існує у світі. Ніде в природі не зустрічається таке багатство різноманітних матеріалів, сконцентрованих в такій мірі. Не дивно, тому що з суспільства виділяється своєрідне життя, яке, реагуючи на елементи, що його складають, перетворює їх і підіймає до найвищої форми існування. Американський соціолог П. Сорокін визначає суспільство як не тільки сукупність декількох одиниць (осіб, індивідів тощо), але припускає, що ці одиниці не ізольовані одна від одної, а знаходяться між собою в процесі взаємодії, тобто впливають одна на одну тим, чи іншим чином, стикаються одна з одною і мають між собою той чи інший зв'язок. Його співвітчизник Н. Смелзер в своїй праці «Соціологія» визначає певні умови, які повинні виконуватись, щоб соціальне об'єднання можна було назвати суспільством. До цих умов належать: а) певна територія; б) поповнення суспільства головним чином за рахунок дітонародження; в) розвинута культура і г) політична незалежність. Соціальна філософія, як одна з галузей філософського знання, визначає специфіку і тенденції розвитку людського суспільства, механізми його утворення та закони існування, місце в ньому людини, соціальну будову суспільства, рівні і форми його організації, спрямованість та сенс людської історії, духовні основи суспільства. Суспільство є надскладною системою,

яка формується в міру розвитку здатності людей відокремлювати себе від природи. Філософія визначає три основні групи факторів, які обумовлюють розвиток людського суспільства: — праця (специфічно людська доцільна діяльність); — спілкування (колективний характер діяльності і життя); — свідомість (пізнання, інтелект, духовний зміст людської діяльності). Внутрішня складність та мінливість феномена «суспільство» зумовили появу численних тлумачень його сутності на рівні поняття, що відповідало певним етапам розвитку соціального пізнання людства. Етимологія «суспільства» пов'язана з лат. «соціо», яке означає з'єднати, об'єднати, затіяти сумісну працю. Звідси первинне значення поняття «суспільство» — спільність, союз, співпраця. На думку Платона, суспільство є об'єднанням людей для задоволення своїх потреб і є засобом реалізації потреби людей одне в одному. Арістотель називав людину «політичною твариною» в тому розумінні, що тільки люди спроможні добровільно і свідомо об'єднуватися в суспільство. Разом із тим не кожна спільність людей є суспільством, але кожне суспільство — це так чи інакше є самоорганізуюча, самоуправляюча спільність. Звідси суспільство слід розуміти як продукт цілеспрямованої й розумно організованої сукупної діяльності великих груп людей, об'єднаних на основі не формальної спільності, а сукупних інтересів і договору. Однак, оскільки і політична сутність людини, і сукупні інтереси й суспільний договір найбільш активно реалізуються на рівні державної організації людей, то й соціум стародавні мислителі (Конфуцій, Платон та інші) ототожнювали з державою. Подібна тенденція зберігалася упродовж усього середньовіччя і лише у творах Н. Макіавеллі держава постає у вигляді однієї зі складових соціуму як більш широкого й фундаментального утворення. 9 Дійсно, соціум у сучасній філософській літературі розглядається в контексті виділення специфіки людської життєдіяльності з природно-тваринного світу. З огляду на це, соціум є особливим способом життя особливих істот — людей, головними чинниками якого є свідомість, діяльність і спілкування, а генетичнофункціональний зв'язок між ними спонукає до створення відмінного від природного предметно-духовного світу культури. Держава ж є продуктом історичного розвитку соціуму, формою організації життя конкретного суспільства, оснований на праві й законі. Поняття «суспільство» слід відрізнити і від таких понять, як «народ» і «нація». Народ — це форма спільності людей, об'єднаних спільним походженням, культурою та мовою. Нація — це форма організації життя одного чи декількох народів, що пов'язана з державністю, економічними, політичними й духовними відносинами людей. Разом із тим усі названі поняття взаємно перехрещуються й доповнюють одне одного. Отже, в узагальненому вигляді суспільство — це сукупність людей, об'єднаних конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями, або видом діяльності. Суспільство — це згусток зв'язків і взаємин, що склалися між людьми у процесі практично-

господарської діяльності, соціального життя. Необхідно розрізняти філософський, історичний та загальносоціологічний підходи щодо вивчення суспільства. Історія розглядає суспільство переважно в діахронічному зрізі. Соціологія зосереджує увагу на зрізі синхронічному. Її в основному цікавить те, що визначається терміном соціальна структура. Це — спосіб організації та зв'язків окремих елементів соціальної системи в єдине ціле. Філософія визначає поєднання діахронічного та синхронічного зрізів при вивченні взагалі суспільства. Історія і соціологія, як, до речі, й інші суспільні науки, прагнуть пізнати суспільство як протиставлений суб'єкту об'єкт, фрагмент об'єктивної дійсності. Роблячи акцент на таких поняттях, як ціль, рушійні сили, сутність і спрямованість історичного процесу, філософія визначає світ суспільства крізь призму зв'язку й взаємовідносин з людиною — як основу і спосіб її буття і, водночас, її власне продовження. Тому філософію в розумінні суспільства відрізняє орієнтація не на суспільство саме по собі, не на відокремлене індивідне, а на з'ясування їх єдності, своєрідності всіх форм, рівнів і аспектів взаємовпливу та взаємоперетворення індивідуального й соціального, розв'язання суспільних та особистісних смисложиттєвих проблем, вироблення орієнтирів екзистен- 10 ційного характеру і виявлення таких умов вільної самоідентифікації та самореалізації людини, за яких зберігається і вдосконалюється суспільство. Філософський зміст поняття суспільства полягає у визначенні специфіки типів зв'язків, що об'єднують індивідів у єдине ціле. Основними типами таких зв'язків вважають духовні (Августин, Фома Аквінський), конвенціональні (філософи XVII—XVIII ст.), матеріальні, побудовані на взаємодії людей (Маркс). Вибір того чи іншого способу пояснення генези й функціонування суспільства залежить від вихідної світоглядної установки, у зв'язку з цим філософія суспільства — це друга сторона філософії людини. Людина — субстрат будь-якої форми соціальності від найпростішої спільності до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому філософський погляд на суспільство є невід'ємним від філософських проблем людини. Таким чином, щоб зрозуміти феномен суспільства, необхідно усвідомити суперечності людини як соціального «атому», а далі розібратися в характері закономірностей, що об'єднують людей у єдине ціле, в суспільний «організм». Виділяють декілька основних підходів щодо пояснення таких зв'язків і закономірностей. Один із них — «ідеалістичний». Тут сутність зв'язків, що об'єднують людей в єдине ціле, розглядається в комплексі тих чи інших ідей, вірувань, міфів. Історія знала чимало прикладів існування теократичних держав, де єдність забезпечується єдиною вірою, яка в той же час стає державною релігією. Більшість тоталітарних режимів існувала на єдиній державній ідеології, яка створювала кістяк суспільного устрою. Спроби знайти таємну пружину великих історичних подій в умонастроях великих людей завжди привертали

увагу. Віками святі й пророки, утопісти й учені намагалися спрямувати розвиток людства на «шлях істинний», Однак завжди на цьому шляху з'являлися перешкоди як у вигляді об'єктивних обставин, так і через саму природу людей. Значне місце в такому підході належить спробам зосереджувати увагу на провідній ролі в розвитку суспільства й історичного процесу народного духу (національного характеру), національної ідеї тощо. Досить поширеними є спроби пояснення історії через дію об'єктивно існуючого духовного — Світового Розуму, Абсолютної Ідеї, Абсолютної Волі, Бога. Щоправда, останнє найчастіше переносить рішення всіх життєвих проблем або в потойбічний світ, або у віддалене «світле майбутнє», в ім'я якого необхідно жертвувати сьогоденням. Інший підхід — «матеріалістичний». Він пов'язаний з філософським аналізом міжлюдських зв'язків і відносин, що виникають у відповідних природних умовах і за наявності тих чи інших вірувань, але мають визначальний характер. Одним з різновидів такого підходу є натуралістичний підхід. Суть його полягає в тому, що суспільство розглядається як продовження закономірностей природи, світу тварин і в кінцевому рахунку — Космосу. Виходячи з цих позицій, тип суспільного устрою й хід історії визначається ритмами сонячної активності та космічних випромінювань (А. Чижевський, Л. Гумільов), особливостями географічного та природно-кліматичного середовища (Монтеск'є, Л. Мечніков), специфікою людини як природної істоти, її генетичними, расовими та статевими особливостями (прибічники соціобіології — Е. Уілсон, Р. Докенс та ін.). У межах цього напрямку передбачається, що суспільство спроможне змінити форму свого буття, «піти» в Космос і там почати новий етап своєї еволюції (К. Ціолковський та інші «космісти»). Можливий атомістичний погляд на суспільство як на сукупність індивідів, об'єднаних на основі того чи іншого договору. Хоч у «природному» стані людина людині вовк (Гоббс), люди, користуючись громадянськими законами, ідеями свободи й рівності, можуть забезпечувати собі існування. У цьому випадку суспільство являє собою конгломерат індивідів, пов'язаних умовними зв'язками. В органістичній моделі суспільство розглядається як дещо цілісне, певна система, що структурується особливим способом, при якому цілісне не зводиться до суми частин. При такому розумінні людина реалізує себе в залежності від місця, що вона займає в суспільстві та від характеру участі в загальному процесі. Відносини людей визначаються не договором чи контрактом, а згодою членів суспільства (консенсусом), в якій враховуються об'єктивні закономірності історичного розвитку. В цьому плані справедливим стає твердження, що соціальні дії — це результат людських дій, але не людських намірів. На основі подібного підходу К. Марксом була сформульована концепція матеріалістичного розуміння історії, зміст котрої становить положення про спосіб виробництва, який складається об'єктивно, тобто

незалежно від волі та свідомості людей. Об'єднує людей у «соціальний організм» не загальна ідея або Бог, а продуктивні сили й виробничі відносини, зміни яких створюють основу суспільно-економічних формацій як етапів світової історії. Ці системоутворюючі фактори залежать, у свою чергу, від ряду природно-кліматичних умов, засобів спілкування, мови, культури тощо. Однак визначальним є суспільне буття людей, тобто своєрідна «соціальна матерія», що виступає як «реальний процес» життя людей. Матеріалістичне розуміння історії робить наголос на об'єктивності процесів, що відбуваються в суспільстві на принципах детермінізму, згідно з яким із певної форми матеріального виробництва «...витікає, по-перше, певна структура суспільства, подруге, певні відносини людей до природи. Їх державний устрій та їх духовний уклад визначаються як першим, так і другим» (К. Маркс). Суспільство можна вивчати як «природно-історичний процес», так само, як природознавство вивчає природу та її закони. Суспільні закони, на відміну від законів природи, виникають пізніше, реалізуються тільки у процесі свідомої діяльності людей, більш складні за механізмом прояву і мають ймовірний характер. Марксизм, у принципі, не заперечує суб'єктивного фактору в історії і свободи волі, що логічно витікає з розробленого ним діалектико-матеріалістичного методу. Разом із тим на практиці слабкою стороною марксизму якраз і стала гіпертрофія об'єктивного моменту в історії та недостатня увага до суб'єктивно-психологічного фактора. Доцільно виділити ще й синергетичний підхід як один з сучасних, що розглядає суспільство як соціальний організм. Згідно з таким підходом, суспільство є надскладною, диссипативною («диссипація» — від лат. *dissipare* «розсіювати») системою (системою відкритою, яка постійно взаємодіє з навколишнім середовищем і зберігає своє існування завдяки постійному обміну з нею речовиною та енергією), котра еволюціонує і має характерні для подібних систем спільні властивості. Причому ці властивості мають прояв у специфічному для суспільства вигляді. Якщо говорити про взаємодію з середовищем, то, на відміну від замкнених стаціонарних систем, які зберігаються тим довше, чим менше відчують вплив ззовні, суспільство є відкритою динамічною системою, котра, навпаки, зміцнюється завдяки такій взаємодії. Специфічною для суспільства формою взаємодії з середовищем є матеріальне виробництво. Воно служить основою різноманітних форм господарської діяльності людей, спрямованої на задоволення їх матеріальних потреб. Виробництво разом із розподілом і споживанням його продуктів створює економічну сферу суспільного життя. В ході історичної еволюції суспільства інтенсивність його обміну речовиною та енергією з середовищем («соціальний метаболізм») має тенденцію збільшуватися. Самоорганізація людського суспільства історично відбувається як розвиток різноманітних форм управління соціальними процесами. Особливості самоорганізації

суспільства пов'язані з поняттям влади. Володіння владними повноваженнями є основою для виконання управлінських функцій з усіма наслідками. Боротьба за владу на різних рівнях суспільної структури становить сутність політики в широкому розумінні цього слова — політичної сфери суспільного життя. На вищому рівні структурної ієрархії суспільства перебуває державна влада. В сучасній соціальній філософії усвідомлення поняття «суспільство» пов'язане з інформаційною революцією, з новим баченням світу. «Інформаційно-комп'ютерна революція реалізується як «процес інформатизації усіх сфер життя суспільства і життєдіяльності людини. В основі кожної соціотехнічної революції знаходяться свої особливі технологічні системи. Для інформаційної революції це інформаційні технології. Її кінцевим результатом повинно стати створення нової інформаційної цивілізації. При чому все радикально змінюється: матеріальне виробництво і світогляд, побут і освіта, спілкування і мистецтво змінюють не тільки свої зовнішні риси, але й внутрішні механізми — зміст діяльності, — пише А. І. Ракітов в праці «Філософія комп'ютерної революції». Формується загальнопланетарна цивілізація на засадах, з одного боку, єдності і неподільності світового співтовариства, з другого — множинності, відносної незалежності і різноманітності народів, культур. Головна особливість інформаційних процесів у суспільстві полягає в тому, що людей, які володіють свідомістю і розумом, інформація набуває особливої «надприродної» якості — смислу. Виникнення смислу є крок, що створює новий тип інформаційних процесів, котрого у природі без людини немає і котрий з'являється тільки в суспільстві. Наділяючи смислом явища навколишньої дійсності, люди перетворюють їх на знаки, за допомогою яких кодується інформація. При цьому особливе місце тут належить мові як кодовій системі. Втілена в мові та інших знакових системах інформація стає соціальною інформацією, носієм котрої виступає вже не окремий індивід, а все суспільство. Інформаційне середовище в людському суспільстві — це культура. Її збереження забезпечується механізмом соціальної пам'яті. Суть останньої полягає в тому, що накопичена попередніми поколіннями інформація не щезає разом з ними, а зберігається в культурі, і кожне нове покоління помножує її. Завдяки цьому в суспільстві стає можливим те, що неможливе у тваринному світі — прискорене зростання обсягу інформації, що перебуває в розпорядженні людини як родової істоти.

2. Індивідуальне і суспільне.

Для того щоб визначити місце людини в сучасному світі, а також з'ясувати взаємини в системі «особистість – суспільство», необхідно зупинитися на деяких загальних визначеннях, що характеризують людину з різних боків. Людина, як про те вже йшлося в попередньому розділі, має біосоціальну

природу. З одного боку, це жива істота з притаманними їй загальними рисами, що властиві людському роду. З другого боку, в онтологічному аспекті, людина – істота соціальна, яка розкриває свої сутнісні риси саме в колективі, у процесі спілкування. За допомогою цілеспрямованої діяльності (праця), комунікації (мова), системи оцінки (критика) і самооцінки (самокритика) людина стає “суспільною твариною”, унікальним представником біосфери, що створила, на думку Володимира Вернадського, своє власне середовище існування – ноосферу. Таким чином, людина – жива істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе.

Однак, з'ясувавши амбівалентність природи людини, не можна відповісти на запитання, чому люди, які належать до єдиної етнічної спільноти, відрізняються один від одного, чому одні люди – відомі всій країні, а про існування інших знає тільки обмежене коло. Інакше кажучи, для відображення всіх аспектів людської особистості, виходячи з того, що вона є багатогранною, використовуються різні якісні характеристики. Це такі поняття, як індивід, індивідуальність, особистість.

Розглянемо ці поняття більш детально. Значеннєвим містком від біологічного (людина) до соціального (особистість, індивідуальність) є поняття індивід (від. лат. *individuum* – неподільне). Під поняттям “індивід”, як правило, мають на увазі конкретну людину. Поряд із загальними рисами, які притаманні всьому людському роду, “індивід” має свої особисті якості, завдяки яким він відрізняється від інших. Тут і фізичні дані (зріст, колір очей, шкіри, волосся, особливості будови тіла), і природні задатки, і особливості його мислення і психіки (властивості пам'яті, уяви, темпераменту, характеру), а також специфічні потреби й інтереси. У цьому розумінні ми говоримо про індивідуальність людини. Отже, індивід – це окремо взятий представник людського роду із властивими йому неповторними індивідуальними рисами.

Поняттям “індивід” тісно пов'язане з поняттям “індивідуальність”. Воно, як правило, означає сукупність властивостей, здібностей, особливостей і досвіду особистості, що відрізняють даного індивіда від багатьох інших. Ця неповторність впливає із сукупності відносин конкретної людини із світом природи, суспільством, іншими людьми і залежить від її життєвої позиції, характеру діяльності і рівня оригінальності. Індивідуальні відтінки має усвідомлена діяльність людини, зокрема її судження, вчинки, культурні потреби.

І хоча вони не дуже відрізняються від тих, що притаманні й іншим людям, представникам однієї і тієї ж соціальної групи, однак в індивідуальності є щось своє, притаманне тільки їй. Наприклад, одна людина сприймає звістку про певну подію в суспільстві спокійно, друга – з посмішкою, а третя – з

цинізмом. Таким чином, на відміну від індивіда, який характеризується одиничністю, індивідуальність вирізняється своєю особливістю.

Наступний, більш високий ступінь характеристики суспільних властивостей людини, – поняття “особистість”. Особистість – це найвищий ступінь духовного розвитку людини, що являє собою стійку сукупність соціально вагомих якостей, які характеризують індивіда як унікальну суб'єктивність, здатну освоювати і змінювати світ. Інакше кажучи, кожна особистість – людина, але не кожна людина є особистістю. Людським індивідом народжуються, а особистістю стають. Нічого образливого для людей у цьому висловлюванні немає і використовується воно лише для того, щоб у дуже короткій формі розкрити ступінь суспільної різниці між людиною й особистістю. На відміну від індивіда й індивідуальності, сутність яких формується переважно на основі біологічної природи людини, сутність особистості спирається головним чином на її соціальні якості. Поняття “особистість” містить сукупність усіх соціальних ролей даної людини, усіх суспільних відносин, найважливішими серед яких є ставлення до громадського обов'язку, а також до установок суспільної моралі.

Особистість, таким чином, являє собою системну якість. Її індивід набуває у своїй практичній діяльності, зокрема в роботі й у спілкуванні з іншими людьми. Індивід тільки тоді стає особистістю, коли він задіяний у суспільних відносинах, у спілкуванні з людьми. Тому поняття “особистість” слід розкривати через практичну діяльність, бо саме вона є основою формування і розвитку особистості. Що повніше ми вивчаємо спілкування між людьми, міжособистісні відносини, то глибше пізнаємо суть і структуру кожного, хто вступає в ці відносини. Отже, основу особистості становить стійка система суспільно-вагомих рис, що знаходять свій вияв в активній участі в суспільно-економічному і культурному житті суспільства і можливості певного впливу на події, які відбуваються в суспільстві, а іноді й у світі.

Таке розуміння особистості свідчить про складну внутрішню структуру цього феномена, що має в собі фізичну, соціальну і духовну складові.

Фізична складова особистості – це тіло або тілесна організація людини, найбільш стійкий компонент особистості, заснований на тілесних властивостях і самовідчуттях. До фізичної складової особистості також часто відносять одяг і домашнє вогнище, що є важливою характеристикою сутності особистості. Недаремно з цього приводу говориться в прислів'ї, що “людину стрічають по одягу”. До компонентів фізичної складової особистості можна також віднести все те, що зроблено її руками, а також інтелектом – побутові прикраси, колекції, рукописи, листи і т. д.

Соціальна структура особистості формується в процесі спілкування людей, починаючи з первинних форм спілкування матері і дитини. По суті, вона являє собою систему соціальних ролей людини в різних групах, частиною

яких вона є. Існує теорія соціальних ролей американського соціолога Толкотта Парсонса. Відповідно до цієї теорії кожна особистість у системі відносин відіграє певну роль: батька, керівника, підлеглого, сина, чоловіка і т. д. Усі форми самоутвердження в професійній, суспільній діяльності, дружбі, любові, суперництві формують соціальну структуру особистості.

Духовна складова особистості являє собою той невидимий стрижень, ядро нашого “Я”, на якому базується вся структура особистості людини. Це внутрішні, духовні стани, що відбивають спрямованість особистості до певних цінностей і ідеалів. Духовність людини не є чимось зовнішнім, її не можна придбати шляхом освіти чи наслідування кращим зразкам духовності. Історія знає багато прикладів того, як інтенсивне духовне життя (мудреців, учених, діячів літератури і мистецтва) ставало запорукою не тільки фізичного виживання, але й активного довголіття.

Названі компоненти особистості утворюють цілісну систему, і кожен з цих компонентів на різних етапах життя людини набуває домінуючого значення. Людина не народжується особистістю, вона нею стає в ході свого індивідуального розвитку шляхом засвоєння досвіду і ціннісних орієнтацій суспільства, у якому вона живе, і це становлення і розвиток є для неї найважливішою проблемою.

Процес становлення особистості обумовлений як біологічними особливостями людини, так і соціальним середовищем. На думку деяких вчених, розумові здібності людини на 70 – 80 відсотків детерміновані біологічними особливостями людини, тобто генетично. Так, у роду Баха було 16 композиторів і 29 професійних музикантів, а Олександр Пушкін і Лев Толстой є родичами. Дослідниками встановлено, що прабабуся Пушкіна і прапрабабуся Толстого були рідними сестрами. Таких прикладів генетичного впливу на формування особистості можна привести безліч. При цьому важливе місце в процесі соціалізації відіграє виховання, приклад батьків, а також власна наполегливість у розвитку природніх задатків. Водночас важливою умовою для реалізації людиною своїх здібностей і якостей особистості є її потрібність суспільству. На жаль, в історії ми часто спостерігаємо ефект незадіяності, коли рівень розвитку особистості значно вищий за рівень розвитку суспільства в цілому.

Ще одним важливим фактором, що має істотний вплив на формування особистості, є соціальне середовище. Соціальне середовище – це сукупність економічних, політичних, духовних, інформаційних умов, у яких відбувається життєдіяльність людини. Це не тільки саме суспільство, його соціальна структура, але й родина, колективи, групи спілкування (сусіди, друзі), які впливають на розвиток особистості і формують своєрідність її духовного світу.

Важливим компонентом соціального середовища є тип політичної системи суспільства, у якому формується особистість. Відомо, що відкрите,

демократичне суспільство, у якому відносини між особистістю і суспільством відбуваються на засадах соціального партнерства і взаємоповаги, більш придатне для розвитку особистості і розкриття всіх її здібностей, ніж закрите, тоталітарне (авторитарне), у якому відносини в системі “особистість – суспільство” деформовані. Так, наприклад, якщо в США роблять ставку на ініціативних людей і практикують модель інтересу у взаєминах влади й особистості, то в СРСР цінувалися насамперед виконавські якості, слухняність і відпрацьовувалася модель примусу на рівні влада – особистість. Тому не дивно, що в змаганні цих двох протилежних соціальних систем більш життєздатною виявилася демократична модель США. Таким чином, особистість формується під впливом середовища на основі своїх індивідуальних біологічних задатків.

3. Соціальні відносини і соціальна система суспільства.

Те, що суспільство являє собою складну систему, котра розвивається на своїй власній основі, не викликає сумніву сьогодні так само, як і раніше. Така система розглядається як усе, що має стосунок до системної характеристики суспільства як певної цілісності, яка об'єднує індивідів різноманітними зв'язками і відносинами. Хоча індивід також являє собою систему, однак у даному випадку системність розглядається на більш «високому» рівні — на рівні держави, етно-національних та соціально-класових утворень, таких елементів структури суспільства, як політика, право, економіка тощо. В розумінні поняття «суспільство» потрібно виділяти два аспекти, два виміри — індивідуальний і соціальний. По-перше, суспільство — це самі люди в їх суспільних відносинах. Всі суспільні явища є врешті-решт результатом дій індивідів, їхніх цілей, бажань, думок, вільного вибору. Причому діють ці індивіди не відокремлено один від одного, тому суспільство є не просто сукупністю індивідів, а відкритою системою їх спілкування, взаємозв'язків і взаємодій. По-друге, суспільство є такою системою, що здатна до саморегуляції. Процес упорядкування та організації суспільних відносин породжує відносно самостійні і незалежні від індивідів форми суспільної інтеграції і регулювання відносин між індивідами, між соціальними спільнотами, між людиною і природою (виникає система норм і правил, прав і обов'язків, заборон і дозволів). Саме така суперечлива особливість суспільної реальності — бути продуктом взаємодії індивідів, відбитком їх суб'єктивності (цілей, інтересів, бажань) і разом з тим незалежним від них надіндивідним, об'єктивним утворенням — обумовлює специфіку соціальної закономірності (соціальної детермінації), що якісно відрізняється від закономірностей природи. Суспільне буття та історія людства, оточуючий нас предметний світ складаються з зусиль конкретних індивідів, є результатом їх діяльності, продуктом конкретно-історичної форми відношення людей до природи. Проте саме цей результат

стає об'єктивною умовою людського існування. Незважаючи на те, що люди самі творять свою історію і суспільне життя, форма «включення» їх в суспільно-історичний процес обумовлена не тільки ступенем освоєння ними культурної спадщини, не тільки їх суб'єктивними прагненнями, свободою вибору, але й об'єктивними умовами матеріального виробництва, досягнутим рівнем суспільного розвитку, в тому числі — рівнем 15 суспільної свідомості. Отже, те, що має назву «соціальної детермінації», є фактором залежності людей від продуктів та результатів їх власної діяльності. Із сукупної діяльності індивідів розвиваються нові об'єктивні історичні обставини, які, в свою чергу, визначають наступний розвиток людей. Тим самим, не існує закономірних тенденцій історії без діяльності людей. Люди знаходяться в залежності від об'єктивних умов і обставин життя, але разом з тим створюють і змінюють ці обставини. Говорячи про причини саморозвитку суспільства як цілісної системи, доцільно виділити ряд провідних суперечностей, що виступають збуджувальними моментами її розвитку. Очевидно, що основу таких суперечностей слід шукати у природі суб'єктів суспільного розвитку. Як відомо, під поняттям суб'єкт у філософії розуміють носія предметно-практичної діяльності й пізнання, джерело активності, спрямованої на самого себе та об'єкт. Суб'єктом суспільного розвитку виступає й окрема особистість (особливе місце займає видатна та історична особистість), і соціальна група (мала, середня, велика), і народ, і соціально-етнічні спільноти. Особливістю ж соціального суб'єкта є наявність у нього потреб та інтересів, які надають йому біологічної та соціальної активності. Потреби визначаються як нестача, брак чогось необхідного для підтримки життєдіяльності організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому, і це викликає здатність до подолання цієї нестачі, як стан, за допомогою якого здійснюється зв'язок організму чи соціального суб'єкта з оточуючим середовищем, а також як внутрішній збуджувач активності. Інтереси — це властиве людині ставлення, що виражає позитивну чи негативну спрямованість її активності, діяльності, історичної творчості на пошук, вибір, використання або створення шляхів, засобів, норм, соціальних інститутів, здатних задовольнити людські потреби. Таким чином, інтереси разом із потребами виступають збуджувальною силою історичної діяльності соціального суб'єкта. Важливим положенням соціальної філософії слід вважати висновок про безкінечний процес зростання потреб, причиною якого є взаємозв'язок між виробництвом і споживанням людиною матеріальних та духовних благ. Виходячи з особливостей існування людини, необхідно виділити таке джерело саморозвитку суспільства, як суперечність між природною і культурною організацією людини та людських спільнот. Незважаючи на рівень свого історичного розвитку, людина завжди залишається частиною Природи і Космосу, специфічним проявом феномену

життя. Цю обставину необхідно враховувати при інтерпретації всіх суспільних явищ, адже будь-які проекти будови і перебудови життя людей повинні ґрунтуватися насамперед за все на необхідності підтримки життя всієї біосфери та можливостей існування й розвитку кожної людської істоти. Звідси вимога, щоб вітальність як імперативна установка на підтримку самого феномена життя була стрижневою, визначальною цінністю суспільного розвитку, навколо якої формується загальна проблема життя і смерті. Разом із тим уся історія людства свідчить про те, що процес підтримки умов життєдіяльності людини сполучається з інтенсивним процесом перетворення природи. Це створює особливу частину «окультуреної» («другої») природи, яка є результатом і продуктом діяльності людей. Іншими словами культура — це природа, оброблена особливим, людським способом з метою задоволення тих чи інших потреб. Але культура не зводиться до речей, вироблених людиною. Вона поширюється і на суспільні відносини, і на продукти духовного виробництва. Суттєвішою філософською ознакою предмета культури є його подвійність, двоякісність. Адже будь-який феномен культури є чуттєво-надчуттєвим, несе в собі систему природних і соціальних якостей. У такій подвійності — суть культури як суспільноісторичного способу адаптації людини до світу, причому ця характеристика відноситься і до самої людини. Живучи у світі культури, будучи сама культурним явищем, людина залишає після себе феномени матеріальної або духовної культури. Таким чином вона спілкується і з минулим, і з сучасним, і з майбутнім, залучаючись до руху світової історії. Говорячи про культуру як спосіб існування суспільства й людини, необхідно враховувати проблему її генези і структурних особливостей. Очевидно, що в процесі антропосоціогенезу протягом тривалого часу ведучим компонентом у культурі була технологія забезпечення життєвого циклу людини, її вітальних потреб. При зовнішній схожості тілесних функцій людини і тварини саме в біологічних процесах починався й розширявся водорозділ біологічного та соціального. У процесі задоволення біологічних потреб формувалася тілесна культура людини як базовий фундаментальний шар культури. Невипадково найбільш стародавні моральні заборони — табу були пов'язані з харуванням і статевою поведінкою людини як передумовою становлення культури. Забезпечення себе їжею та водою, захист від погодніх і кліматичних явищ, ритуалізація статевих та дітонароджувальної функції вимагали все досконалішої організації життя общини. Поступовий перехід від привласнювального типу господарства до виробляючого означав зростання потенціалу другої сторони культури — її соціальних форм. Нова стадія такого розвитку вимагало принципово нової організації культури, сутністю котрої було забезпечення технології діяльності шляхом управління людьми. У цьому полягає глибинний смисл феномена влади та ідеї державності. Таким чином,

історичні зміни організації культури як удосконалення технології виживання сприяли соціальному розвитку людини й суспільства в цілому. У контексті суперечності природи і культури слід розглядати й такий механізм саморозвитку суспільного життя, як розподіл праці. Охоплюючи всю сферу суспільного виробництва з його основними компонентами — виробництвом матеріальних благ, відтворенням самої людини, відтворенням матеріальних суспільних зв'язків і духовним виробництвом, розподіл праці, який на кожному етапі розвитку історії мав свою специфіку та особливості впливу на різні сфери суспільного життя, можна вважати одним із основних двигунів суспільного прогресу. Спочатку він мав статевий і віковий характер, але потім безперервно ускладнювався включно до високоспеціалізованих форм праці в сучасному комп'ютеризованому виробництві. Завдяки розподілові праці люди змогли забезпечити виживання первинної общини та кожного її члена, перевершуючи в цьому плані суспільства тварин. Розвиваючи виробництво, людина все більше впливала на навколишню природу, змінюючи тим самим і свою власну природу. Людська праця є тим фактором, що не тільки задовольняє тілесні потреби, але й формує людське суспільство через систему суспільних зв'язків і відносин. Розвиток і ускладнення трудової діяльності відбувається разом з еволюцією форм сімейно-шлюбної поведінки людей, котра безпосередньо пов'язана з відтворенням людини. У цьому процесі спостерігається чітка тенденція безперервного і прогресуючого зростання населення планети, що слід розглядати як реалізацію особливого механізму виживання людини в умовах жорсткого тиску навколишнього середовища. Разом з тим подібна тенденція містить у собі ряд особливих і суттєвих суперечностей. Серед них — невідповідність у цілому темпів зростання населення темпам розвитку матеріальних умов його існування; неоднакові темпи зростання населення в різних регіонах земної кулі: більша динаміка його зростання у слаборозвинутих країнах з обмеженими природними ресурсами, недостатня народжуваність населення у високорозвинутих країнах; масові міграції; економічні, політичні і військові конфлікти тощо. Все це в цілому складає демографічну проблему, розв'язання якої фактично означає знаходження дійових шляхів саморегуляції кількісного складу народонаселення, як обов'язкової умови розвитку і виживання людства. Ще складнішим для аналізу є джерело саморозвитку соціальних систем, пов'язаних із суспільними відносинами, що виникли в ході трудової діяльності людини. У контексті проблеми саморозвитку суспільства особливе місце посідає аналіз мотивів та спонукань до праці й діяльності, оскільки цей момент значною мірою визначає ставлення людини до світу й до себе. Виділяють декілька провідних мотивів та спонукань: 1) підтримка власного існування і виживання індивіда; 2) продовження життя роду; 3) задоволення самої потреби у праці, праця заради творчості, що несе радість і

відчуття повноти буття; 4) боротьба з іншими людьми за привласнення продуктів праці або заради допомоги людям. Таким чином, вирішальним моментом, що визначає власне структуру соціуму, є фактори, завдяки яким стало можливим само його народження і існування: праця, спілкування, свідомість. Вони лежать не тільки в основі визначення трьох сфер життєдіяльності людей, але й — відповідних до них суспільних відносин. Суспільне життя відбувається в трьох основних сферах, або реальних процесах життєдіяльності, — в матеріально-економічній, соціально-політичній і духовно-культурній. Потрібно підкреслити, що визначення трьох основних сфер суспільного життя має певною мірою відносний, умовний характер, тому що реальна людська життєдіяльність — це тісний взаємозв'язок і взаємовплив цих сфер. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя веде до створення деформованої моделі суспільства. В процесі багатогранної життєдіяльності людей складаються певні суспільні відносини. М. Вебер суспільними відносинами називав «поведінку декількох людей, співвіднесену по своєму змісту один з одним і, що орієнтується на це. Відповідно соціальні відносини повністю і виключно полягають в можливості того, що соціальна поведінка буде носити доступний (осмисленому) визначенню характер... Тою самою ознакою даного поняття є — нехай навіть мінімальна — ступінь відношення даного індивіда до іншого. Зміст цього відношення може бути найрізноманітнішим: боротьба, ворожнеча, кохання, дружба, повага, ринковий обмін, «виконання» погодження, «ухилення», або відмова від нього, суперництво економічного, еротичного, або будь-якого 19 іншого характеру; класова, або національна спільність. Таким чином, поняття «соціальні відносини» як таке нічого не говорить про те, чи йдеться про «солідарність» діючих осіб, або про прямо протилежне». Соціальні відносини охоплюють всі сфери суспільного життя та діяльності. Матеріально-економічні відносини включають в себе виробничі відносини, технологічні, відносини розподілу, обміну; соціально-політичні — політичні, правові, моральні, класові, національні, соціально-групові; духовнокультурні — моральні, релігійні, художньо-естетичні, наукові відносини. Суб'єктами суспільних відносин є індивіди та соціальні спільноти, саме їх інтереси та потреби лежать в основі суспільних відносин. Суспільство, як єдність соціального і індивідуального, спрямоване, по-перше, на забезпечення умов для збереження і розвитку самого соціуму і, по-друге, на забезпечення умов для реалізації і розвитку здібностей індивідів, для задоволення ними своїх потреб. Основні сфери людської життєдіяльності обумовлюють основні функції суспільства: забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (зростання добробуту, матеріального достатку); регулювання і організацію суспільних відносин (соціально-політичні, етичні гарантії виживання людства, упорядкування і нормалізації політичних, правових, моральних відносин);

духовно-культурний розвиток людей. Суспільне життя в своїй сутності є творчим процесом створення і розвитку людиною, як суспільно-історичним суб'єктом, соціальних умов свого життя. В цьому процесі розвивається і сама людина, збагачуються її можливості, вдосконалюються здібності. Така особливість людського буття визначається в соціальній філософії поняттям «суспільне виробництво». Суспільне виробництво не обмежується лише економічною сферою (матеріальне виробництво), воно є разом з тим і розвитком різноманітних суспільних відносин та соціальних інститутів (виробництво форм спілкування) і процесом формування і розвитку духовної сфери людства, суспільних форм свідомості (духовне виробництво). Отже, основні сфери життєдіяльності в їх взаємозв'язку — це і є реальний процес суспільного виробництва як виробництва життя, його суб'єкта — суспільної людини. Це питання торкається ряду ключових питань, зокрема таких, як сенс життя, свобода, право, труд, рівність, власність, капітал, влада, держава, експлуатація тощо, які безпосередньо або опосередковано мають відношення до основних мотивацій діяльності людей, що зумовлює саморозвиток усіх сфер суспільного життя. Значна роль у саморозвитку суспільства належить суперечності об'єктивного та суб'єктивного, що виступають у діалектичній єдності і створюють специфічний механізм самоорганізованої системи. Основу такого механізму складають нерівномірність, нелінійність, відкритість, здатність до постійної перебудови внутрішньої структури суспільства. Взагалі суспільство являє собою багаторівневу систему, в котрій відбуваються складні процеси конструювання та руйнування, де на зміну сталості в розвитку приходять період нестійкості, саморуйнування тих чи інших елементів соціальної системи. Постійний процес суспільнотворчих, суспільноконструктивних і суспільноруйнівних процесів являє собою «внутрішню логіку» самоорганізації соціальної системи. За умови нормального функціонування всіх чинників системи саморегуляції суспільства воно постійно самовідновлюється. Коли ж взаємозв'язок елементів системи порушується, суспільство втрачає здатність адекватно реагувати на зовнішній вплив. У результаті відбувається гальмування динамізму саморозвитку суспільства. Діалектика об'єктивних умов та суб'єктивних факторів у цьому процесі займає провідне місце й реалізується в ході їхнього постійного розвитку і зближення, взаємопереходів один в одного, з одного боку, через об'єктивізацію суб'єктивного, з іншого — через суб'єктивізацію об'єктивного. Функціонування суспільства як саморегульованої системи відбувається на основі діалектичної єдності невпорядкованих, стихійних детермінант і впорядкованих, свідомих факторів. Елементи невпорядкованості, стихійності в розвитку суспільства проявляються в неконтрольованих людьми процесах об'єктивного й суб'єктивного порядку, що діють як стихійні регулятори. Дія такого типу об'єктивних регуляторів

тим глибша й ширша, чим менше процеси суспільного життя пізнані і рідше використовуються людьми у практичній діяльності. Невпорядковане не слід розглядати як щось виключно негативне: в такому разі применшується значення неупорядкованих, стихійних зв'язків, котрі поряд з упорядкованими факторами завжди виступають необхідною умовою духовно-практичного освоєння світу. Невпорядковане, як об'єктивний фактор самоорганізації суспільства означає реальну можливість паритетної взаємодії різноманітних детермінант суспільного розвитку. У свідомому, духовно-практичному освоєнні світу неупорядковане пов'язане зі свободою, альтернативністю прийняття рішень, передбачає можливість багатоваріантної діяльності суспільних суб'єктів. Таким чином, об'єктивна саморегуляція може містити в собі як конструктивні, творчі, так і руйнівні моменти. У той же час будь-яка абсолютизація ролі неупорядкованих, стихійних механізмів процесу об'єктивної саморегуляції суспільної системи пов'язана з недооцінкою свідомих факторів її регуляції, тобто активної ролі суспільного суб'єкта. При цьому, розглядаючи діалектичну єдність об'єктивного й суб'єктивного як двох протилежних моментів єдиного процесу суспільного розвитку, необхідно відзначити історичну тенденцію посилення ролі суб'єктивного фактора. Однією з передумов цієї тенденції є постійне поглиблення соціальним суб'єктом знань про природний і соціальний світ, виявлення та врахування у своїй діяльності суперечностей та законів суспільного розвитку. У зв'язку з останнім доцільно виділити суперечність між реальним та ідеальним, що передбачає активну цілеспрямовану суспільноперетворюючу діяльність соціального суб'єкта як спробу матеріалізації певного ідеалізованого соціального устрою, котрий виникає внаслідок незадоволення недосконалістю реально існуючими умовами суспільного життя. Йдеться про те, що жодна система організації суспільства не є такою, що задовольняє інтереси всіх її соціальних суб'єктів. Тому вся історія розвитку людства містить у собі постійне намагання виявити і критично осмислити недоліки суспільного ладу, знайти їх причини та «вдосконалити» організацію суспільної системи. Подібне переосмислення може мати форму окремої ідеї або цілісної теорії, де фіксуються основні орієнтири «досконалої» організації суспільних відносин. Такими є всі відомі моделі суспільного устрою, включаючи як моделі, розроблені на теологічних засадах (буддизму, християнства й ісламу), так і «світські» моделі. Однак закономірним є той факт, що жодна ідеальна модель майбутнього «досконалого» суспільства неспроможна врахувати всіх факторів, у тому числі й непередбачуваних, стихійних, котрі впливають на суспільні процеси, а тому не може бути абсолютно досконалою. Крім того саме з причини активної діяльності соціальних суб'єктів результати реалізації тієї чи іншої ідеї або соціальної теорії завжди виявляються не такими, як планувалося, тобто в чомусь непередбачуваними. Останнє не

тільки не приводить до формування «досконалого» суспільства, але й потребує створення нової програми його перебудови, що робить цей процес безкінечним.

Лекція 11. Видатні філософи: історична еволюція ідей

1. Соціальна думка стародавнього Китаю та Індії.
2. Антропологічний та соціальний поворот у Західній філософії.
3. Вітчизняна соціально-філософська думка.

1. Соціальна думка стародавнього Китаю та Індії.

Державно-правова та економічна думка Стародавньої Індії, як і Стародавнього Єгипту та Месопотамії, формувалася й розвивалася під впливом міфологічних і релігійних уявлень. До правових пам'яток Стародавньої Індії належать так звані "веди" (священні знання) - "Рігведа", "Самаведа", "Атхарведа" (II ст. до н.е.). У них йшлося про поділ населення на чотири групи (варни): брахмани (жреці), кшатрії (воїни), вайші (селяни, ремісники, торговці), нгудри (вільні низи). Цей поділ оголошувався споконвічним, визначеним світовим законом ("рта") й освяченим релігією. Рабів ця теорія не охоплювала. Вона визначала конституційну будову суспільства, місце, роль, становище варн, а також права і обов'язки членів цих варн.

Правова ідеологія брахманізму ("Брахма" - боготворець, найвище божество) була спрямована на утвердження родової знаті і набула свого розвитку в пам'ятці староіндійської думки - Упанішадах (сокровенне знання, таємне вчення). Їх було укладено в VIII-VI ст. до н.е. як коментарі до текстів вед. Загалом відомо понад 200 упанішад. Крім того, були створені поетичні епопеї "Махабхарата" та "Рамаєна", а також юридичні збірники, які здебільшого являли собою не стільки письмовий виклад норм звичаєвого права, скільки релігійно-філософські, морально-етичні та політичні трактати.

Велика кількість брахманістських творів ґрунтується на концепції трьох цілей життя людини - релігійного обов'язку (дхарма), матеріальної вигоди (артха) та чуттєвої насолоди (кама). Найвідомішою книгою про обов'язок є "Закони Ману", про вигоду - "Артхашастра", про насолоду - "Камасутра".

"Закони Ману" (Манавадхармашастра - Настанова Ману про драхму) як економічна та політико-правова пам'ятка з'являється приблизно з II ст. до н.е. У "Законах" відтворюються та захищаються положення вед й упанішад про поділ суспільства на варни, їх нерівність, містяться приписи про правила поведінки людей у приватному та суспільному житті згідно з положеннями брахманізму, настанови про управління державою, судочинство. В цілому

закони Ману виражають ідеологію рабовласників Стародавньої Індії, кастовий устрій. Суспільним ідеалом був економічно незалежний господар, а господарська самостійність розглядалась як одна з головних умов свободи та повноправності людини. Серед основних об'єктів власності закони називають землю, яку поділяли на царську, общинну та приватну власність. У "Законах Ману" простежується ставлення до різних професій та сфер економіки, серед яких найбільш почесними було землеробство, скотарство, деякі види ремесел і торгівлі.

Політичним ідеалом брахманізму була своєрідна теократична держава, де цар править під керівництвом жреців, визнає вищість релігійного закону над світським.

У VI ст. до н.е. невдоволення індійських мас брахманізмом, який захищав кастовий лад, набуло форми релігійно-етичного вчення буддизму (просвітлений). Буддисти заперечували божественну основу держави і всього суспільного устрою. Прихильники цієї релігійної течії вважали, що Всесвіт живе за природним законом і всі навколишні події є природною закономірністю, відповідно життя людини залежить переважно від неї самої, від її знання природного закону. Буддою часто називають напівлегендарного засновника буддизму Сіддхартху Гаутаму. Ідеологи раннього буддизму заперечували існування бога-творця, визнаючи абсолютне начало Брахмана. У ранньому буддизмі було дві системи релігійно-моральних принципів: для членів чернечої спільноти; для мирян. За Буддою варни в індійському суспільстві розподілялися таким чином: Кшатраї, Брахмани, Вайшії, Шудри. Ранній буддизм є одним із варіантів природного права. Згодом буддизм значно змінюється. В ньому робиться акцент на покірність, вимогу не виступати проти існуючої влади, відмову від крайнього аскетизму.

Буддизм приваблював своїх прибічників демократичною тезою про духовну рівність людей. Відомий буддиський канон "Дхаммападе" містив вимогу обмеження ролі та масштабів покарань. Саме буддизм справив значний вплив на формування світських раціоналістичних уявлень про державу та право, на розвиток політико-правової думки взагалі. Поступово ідеї буддизму почали впливати на державну політику й законодавство, а за правління Ашоки (268-232 рр. до н.е.) буддизм став державною релігією.

Важливі положення староіндійського вчення про економіку, державу та право містяться в трактаті "Артхашастра" ("наука політики", "наука про державний лад") (IV ст. до н.е.), автором якого вважається Каутілья - радник царя Чандрагупти, який заснував в VI ст. до н.е. могутню імперію Маур'єв. Трактат складається з 15 книг. Зміст цього трактату багатоаспектний - від характеристики основних філософських шкіл до практичних рекомендацій правителю та варнам щодо буденного, сімейного, групового, міжстанового спілкування. За "Артхашастрою" державний апарат повинен регулювати всім господарством, у тому числі його провідною галуззю - сільським

господарством. Трактат називає сім найважливіших елементів держави: територія, правитель, міністри, столиця, казна, військо, союзники. Особливе місце в трактаті відведено правилам і принципам діяльності певних установ влади й управлінню державою. Одним із найважливіших принципів управління називається "артха" - користь, тому часто трактат "Артхашастра" називають "Книгою про користі". Вона в трактаті є визначальною основою і провідним принципом усіх політичних дій, суспільного порядку, судочинства, правил поведінки й обов'язку державних чиновників. Виділення корисності як самостійного принципу було значним кроком у формуванні світської доктрини держави та права. З огляду на це, дослідники іноді автора трактату називають індійським Макіавеллі.

Каутілья визнавав чотири основні галузі знань: філософію, вчення про три веди, вчення про господарство, вчення про державне управління. "Артхашастра" яскраво демонструє зневагу Каутільї до моральних норм заради блага держави.

Відношення Каутільї до релігійних догм було досить специфічним. Залишаючись до кінця прагматиком, він і релігійну ідеологію розглядає з точки зору вигоди. З чотирьох основ "законного порядку" (морально-релігійний принцип - дарма, звичай - чарі та юриспруденція - вьява-хара і царські укази - раджа-хасана) саме четверті стають на перше місце.

Найбільш об'ємна друга книга "Артхашастри" розглядає економічні та адміністративно-управлінські питання. Політика, в розумінні Каутільї, охоплює не лише сферу війни і відносини із сусідами, але й сукупність проблем економіки. Головною метою економіки є збільшення доходів царя і царства (у формі податків, мита та інших зборів). Забезпечення цих доходів пов'язане з діями адміністрації, що їх збирає. Основною метою зовнішньої політики - розширення влади царя. Це можливо було зробити за рахунок укладання миру, війн, походів, пошуку допомоги, подвійної політики.

"Артхашастра" показує роль держави в господарському житті країни та викладає вчення про управління та державні доходи. Основними джерелами доходів староіндійської держави були прибутки від державних підприємств, а також різноманітні податки, мито та штрафи, що стягувались з населення. У трактаті визначена кінцева мета політики - збагачення державної казни. Також розглядається структура доходів держави; необхідність дотримання активного державного бюджету через зменшення державних витрат і збільшення доходів; "вартість речей" визначається кількістю "днів роботи", а винагорода - відповідно до результатів праці.

Каутілья ще в IV ст. до н.е. висунув ідею про трудову вартість і механізм утворення ринкової ціни. Вперше виділяється проблема конкуренції, ринкові наглядачі встановлювали "справедливі ціни", а на аукціоні стягували різницю між ринковою ціною і вартістю товару в державну скарбницю. Прибуток включався в ціну товарів як частина витрат, і його

норма заздалегідь фіксувалась - для місцевих товарів у розмірі 5 % встановленої ціни, а для іноземних товарів - 10 %. Гроші визнавались як засіб існування, але засуджувалось нагромадження багатства в грошовій формі.

Таким чином, у давньоіндійській літературі прослідковуються наявні відомості про економічний лад та політичний устрій держави, а також відображено практичні знання ведення господарства, подано рекомендації щодо управління ним, зокрема щодо організації оподаткування та інших питань економічної політики. Ідеологія політико-правової думки Стародавньої Індії, яка увібрала в себе елементи брахманізму та буддизму, породжує нове спрямування - індуїзм.

Одночасно зі Стародавньою Індією бурхливий розвиток соціально-економічної та політичної думки відбувся і у Китаї. Державно-правова та економічна думка в Китаї виникла в добу Шань-Інської цивілізації

- складної військово-політичної структури, яка сформувалася в XIV- XIII ст. до н.е. Політичний лад Китаю являв собою військово-бюрократичну монархію. Регулюючим механізмом суспільних відносин цього періоду були етичні норми (лі), які визначали відношення членів китайської общини до правителя Вана і регулювали внутрішньо-сімейні стосунки. Провідну роль у суспільстві відігравала патріархальна сім'я. Основні течії суспільної думки Стародавнього Китаю конфуціанство, легізм, даосизм сформувались у VI - III ст. до н.е. Протягом століть між цими напрямками велась гостра полеміка щодо економічного ладу суспільства, общини, її історичної долі, міри втручання держави в економічне життя країни та методів управління ним.

Провідною течією в давньому Китаї було конфуціанство, яке акумулювало ряд уявлень про державу і право тих часів. Родоначальником цієї течії був філософ, історик і державний діяч Кун-цзи, або Кунфу-цзи (551-479 рр. до н.е.), котрий сьогодні відомий світові як Конфуцій. Основні положення вчення Конфуція викладені в книзі "Лунь-юй" (VI ст. до н.е.), яку перекладають як "Бесіди і судження". Основний зміст "Лунь-юй" присвячений людським взаємовідносинам у позадержавній та позаправовій сфері:

- Лі - система правил, що регулює поведінку людини та будувалась на основі моралі, а не закону. Загальним принципом взаємовідносин між людьми Конфуцій вважав принцип "не роби іншим того, чого не бажаєш собі";

- Жень - моральний принцип - любов до людини;

- Сяо - синівська повага - ядро етичної та політичної теорії Конфуція;

- Жан - поступливість, яка особливо важлива була для державних чиновників;

- Гу - повага до давнини, яка мала реалізовуватись шляхом вивчення "Книги історії" ("Шу цзин"), "Книги віршів" ("Ши цзин"), в яких зафіксовано як

реальні, так і легендарні факти давньої історії Китаю.

Основною темою філософії Конфуція було вчення про досконалу державу та добродісну людину. Політичні структури Конфуцій і його послідовники розглядали в органічному взаємозв'язку з правовими, у співвідношенні між собою та з іншими соціонормативними регуляторами (звичаями, мораллю, обрядами). Конфуціанці порівнювали державу з великою родиною, а владу правителя - із владою глави сімейства, відносини панування та підлеглості - з ієрархічними родинними стосунками, де панує беззаперечне підкорення молодших старшим. Прибічники цієї концепції переоцінювали вплив на суспільні відносини моральних норм і принципів. Найефективнішим регулятором суспільних відносин, на їхню думку, була б система норм моралі, звичаї та інші неписані правила поведінки. Конфуцій був рішучим противником законів, тому що, по-перше, вони передбачали юридичну рівність, а по-друге, зазвичай мали жорсткий характер. Насилля як засіб управління заперечувалось Конфуцієм, віддаючи перевагу переконанню, вихованню та особистому прикладу. Конфуціанське вчення про методи державного правління часто називають теорією управління за допомогою добродісності.

Гармонізації суспільства, припиненню війн і бунтів має сприяти здійснювана державою політика майнової рівності та єдності народу (виконання кожною людиною небесних законів). Конфуцій вважав, що єдність народу здійснена тільки в державі й характеризується єдністю почуттів і психології.

Саме Конфуцій створив ідеальну модель китайського бюрократа, оскільки визначив ряд фундаментальних принципів китайської державності. Серед них виділяють принципи аристократичного правління, освіченість чиновників, поєднання управління з виховною діяльністю, а також самовдосконалення "благородного чиновника". Конфуцій вважає природно виправданим існування різних форм власності: великої спільноти (колективної власності селянських общин), особистого володіння родової аристократії і неродових рабовласників.

Політичні ідеї Конфуція та його послідовників справили значний вплив на формування китайської цивілізації, становлення її політичних інститутів, соціальної та морально-правової думки. Вчення Конфуція націлене на забезпечення стабільності нового рабовласницького ладу, зміцнення авторитету держави, широке використання з цією метою традиційних форм і обрядів. Він закликав до зміцнення влади верховного керівництва Китаю.

Видатним представником стародавнього конфуціанства був Мен-цзи (372-289 рр. до н.е.). Він висунув концепцію керівників і керованих, тобто панування і підлеглості. Мен-цзи виправдовував протилежність між розумовою і фізичною працею. Разом з тим, він проти посилення рабовласницького гніту, закликав до відновлення общинного

землекористування, виступав на захист общини, економічних інтересів селян. Мен-цзи критикував несправедливу податкову систему, яка веде до виснаження селянського господарства. Мен-цзи виступав за втручання держави в господарські справи та регулювання земельних відносин, був проти підвищення цін на внутрішньому ринку, вважав, що одні й ті ж споживчі вартості можуть відрізнятися затратами праці на їх виробництво. Зачатки роздумів про природне походження держави і права були в даосизмі - філософському вченні про існування Всесвіту і людського суспільства. Формування цього вчення асоціюється в історії філософської та політичної думки з іменем Лао-цзи, який визначав негативне ставлення до державної служби. Згідно його вчення, держава виникла і розвивається відповідно до закону Дао. Дао - це абсолютне світове начало, джерело всього існуючого, вічний кругообіг народження та смерті. Прихильники даосизму обстоювали ідею про природне походження Всесвіту, суспільства і держави. Вони розвивались за вічним законом дао, відповідно до якого існують і процвітають природа і суспільство.

Згідно з Лао-цзи, у світі все перебуває в русі та змінюється, в результаті чого всі речі неминуче переходять у свою протилежність. Держава, за Лао-цзи, теж природне утворення, що розвивається власним шляхом. Він виступав проти державної регламентації суспільного життя, вважав недопустимим впливати на народ за допомогою сили, адже не можна примусити людей бути розумними, чесними, порядними й інтелектуально розвиненими.

Серед мислителів, що підтримували даосизм були Ле-цзи (Ян Жоу - 440-360 рр. до н.е.) і Чжуан Жоу (близько 369-286 рр. до н.е.). Ці філософи заперечували не лише державу, але й власність. Ле-цзи стверджував, що вона порушує природну гармонію між людьми, спричиняє суперечки, чвари. Чжуан-цзи вважав, що державу створювати не потрібно, достатньо, щоб люди жили невеликими аграрними общинами з патріархальними порядками та колективною власністю. Даосисти ідеалізували традиційні патріархальні відносини. На їхню думку причиною зла і смуту в суспільстві є знання і пристрасті. Тому управління на засадах знання є найгіршим нещастям для підданих. Єдиним засобом подолання зла, на думку прихильників даосизму, є відмова від будь-яких бажань, пристрастей, освіти. Отже, згідно вчення даосистів держава - це частина єдиного природного процесу розгортання закону Дао, а в суспільстві всі рівні, тому повинні мати рівні можливості і права в розв'язанні суспільних проблем.

Концепція даосизму мала характер консервативної утопії. Відродження та переосмислення поглядів даосистів на державу і право розпочалося з проникненням до Китаю буддизму. Даосизм набув розвитку у дзен-буддизмі.

З критикою правління наслідної знаті (аристократії) та інших вчень конфуціанства виступив філософ Мо Ді чи Мо-цзи (478-381 рр. до н.е.).

Його політико-правові та економічні вчення викладені в книзі "Мо-цзи". Він розвивав ідею природної рівності усіх людей, виступив з обґрунтуванням договірної концепції виникнення держави, в основі якої є ідея приналежності народіві верховної влади, а управління в суспільстві слід здійснювати за загальноприйнятими методами виховання і примусу. Моїстична теорія ґрунтувалась на утопічній ідеї взаємної любові між людьми, правителями і народом. Природно-правова концепція глибоко не розроблялась моїстами, оскільки мала суґубо прикладний характер. За нею на державну службу слід висувати найбільш розумних людей незалежно від походження.

Ідеальною організацією влади Мо-цзи вважав державу, на чолі якої стоїть мудрий політик і в якій налагоджена державна служба, де низи суспільства не зазнають гніту та злиднів. Моїсти обґрунтували необхідність підтримки розвитку виробництва для задоволення потреб усього населення, всезагальну участь людей у фізичній праці, розвиток вільної ініціативи дрібних виробників. Для того, щоб держава була єдиною, а влада міцною - пропонувалось насаджувати єдинодумство, шкідливі вчення забороняти, заохочувати доноси. Таким чином, в концепції моїзма ідеї суспільного договору і природної рівності були відкинуті, концепція заверталась підтримкою деспотично-бюрократичної держави. Погляди Мо-цзи на державну єдність наближались до ідей Шан Яна.

У III-V ст. до н.е. в Китаї періоду Чжаньго посилилась роль права з його стабільними каральними санкціями. В цю добу остаточно сформувалося завершене вчення про управління народом і державою - легізм, школи законників. Засновником легізму був Шан Ян (390-338 рр. до н.е.) - радник правителя царства Цінь, під керівництвом якого було здійснено низку реформ економічного, адміністративного та судового характеру. їх зміст викладено в праці "Книга правителя області Шан". Найвідоміші представники легізму: Шан Ян, Хань Фей, Лі Сі.

Виходячи з уявлення про вроджену порочність людини та добру владу, Шан Ян дійшов висновку, що інтереси народу та держави протилежні, тобто легісти першими в історії політичної думки Стародавнього Світу обґрунтували думку про несумісність політики і моралі. Вони відстоювали ідею абсолютної влади правителя, який повинен правити методом "батога і пряника" на основі жорстких законів, які тотально регламентували б життя підданих і не підлягали осуду та оскарженню. Таким чином, на відміну від Конфуція, Шан Ян головним регулятором суспільних відносин вважав закон (фа), який розумів як інструмент у руках влади.

Подібно до Конфуція Шан Ян прагнув до встановлення монархічної держави з абсолютним порядком. Оскільки держава всемогутня та є найвищим благом, то піддані абсолютно безправні перед нею, а влада немає жодних зобов'язань перед підданими. При цьому закони повинні бути

безжальними, щоб вкорінювати в серцях людей страх перед покаранням. Якщо держава конфуціанців подібна до живого механізму, то держава легістів нагадувала налагоджений годинниковий механізм. Усі справи в державі повинні вирішувати здібні бюрократи, пов'язані круговою порукою. Вони утворюють чітку систему, що базується не на родинних відносинах, а на бюрократичних принципах. Таким чином формувалася концепція деспотичної держави

За теорією Шан Яна, наряду із законами і державною ідеологією, найбільш ефективним методом управління є введення єдиної системи покарань і нагород. Закони, нагороди і покарання, кругова порука і доноси - все це основа деспотичної влади правителя. Теорію успішного управління державою Шан Ян будував на концепції агресивної війни і вважав її панацеєю від усіх соціальних проблем. До основних функцій держави відносились: землеробство, ведення війн та регулювання господарською діяльністю суспільства. Шан Ян виступав за збереження сільської общини. Він був проти перетворення вільного населення в орендарів та рабів і пропонував заборонити вихід з общини незаможним і малоземельним селянам. Таким чином, легісти започаткували ідею тоталітарної держави з її непогрішимістю і тотальною всездозволеністю.

Завершеної форми легізм набув у вченні Хань Фея (288-233 рр. до н.е.). Проаналізувавши історію існування в Китаї різних філософських шкіл за 400 років, він дійшов висновку, що найбільшої шкоди державі завдає філософія, що стимулює вільнодумство, сіє смуту, применшує повагу до законів, заважає управляти державою. Хань Фей був прихильником жорсткої централізації влади в державі, зміцнення її економічної та військової могутності завдяки беззаперечному виконанню законів. Він проголошував принцип: закон - для народу, а мистецтво управління - для правителя. Накопичення багатства схвалювалося лише в державній скарбниці. Економічною основою країни Хань Фей вважав сільське господарство. Він вимагав заохочення землеробів. Головну причину бідності вбачав у лінощах та марнотратстві, радив правителям оподатковувати багатих.

Після об'єднання Китаю та утворення централізованої імперії (221 р. до н.е.) легізм починає застосовуватись на практиці в масштабі всієї Піднебесної. Легісти досягають своєї мети: в країні здійснено уніфікацію життя, діяв величезний бюрократичний апарат. У розпалі реформ імператора Цінь Шіхуанді легіст Лі Сі звернувся до нього із законопроектом про знищення всіх філософів, ліквідацію книг і приватних шкіл. Цінь Шіхуанді затвердив законопроект: уся гуманітарна література була спалена, школи закриті, 460 вчених страчено, а разом з ними стратили й самого Лі Сі як філософа.

Отже, східний деспотизм й етатизм - активне втручання в економічне та політичне життя країни - за легістів (у теорії) та Цінь Шіхуанді (на практиці)

досягай свого завершення.

Вагомою течією державно-правової думки Давнього Китаю була школа юристів. Її автори відстоювали ідею поширення в державі єдиного, уніфікованого писаного права, яке покликане захищати особу, державу, власність. Разом з тим, відстоюючи ідею правового порядку, суспільної безпеки, вони допускали можливість превентивного (випереджувального, запобіжного) покарання, запровадження принципу колективної відповідальності, а також покарання за принципом об'єктивної осудності (коли до відповідальності за злочин притягують родичів правопорушника). Взагалі закони та покарання прихильники школи юристів вважали головним інструментом державного управління, засобом регулювання суспільних відносин.

Отже, економічна та політико-правова думка Стародавнього Китаю відповідала господарським потребам, традиціям і конкретно-історичним особливостям розвитку країни того часу. Даосизм переплітаючись з буддизмом та іншими місцевими віруваннями, набуває риси "Магія", але втрачає свій вплив у політико-правовій ідеології. Легізм посилив деспотизм, породив жах, всезагальну підозру. З утвердженням династії Хань (III ст. до н.е. - III ст. н.е.) відбулося злиття легізму і конфуціанства в нове вчення - ортодоксальне ханське конфуціанство. Провідною ідеєю цієї ідеології стала конфуціанська ідея нерівності людей за соціальною, становою, ранговою належністю, а також у залежності від статі, віку, становища в сім'ї. У новій ідеології мораль і право збіглися. Норми моралі стали стереотипом поведінки, а право, на підставі жорстких карних санкцій, забороняло ухилятися від виконання норм моралі. Ідеологія ортодоксального конфуціанства відіграла значну роль у створенні імператорсько-бюрократичної системи управління в Китаї, яка проіснувала до початку XX століття.

2. Антропологічний та соціальний поворот у Західній філософії.

В середині 5 ст. до н.е. в давньогрецькій філософії відбуваються істотні зміни, що отримали назву антропологічного повороту. Перші грецькі філософи вважали, що вся реальність включена в космос, фіюзіс і існує за його законами. Тепер світ людини, суспільства і культури став виділятися з фіюзіс, не підкоряючись повністю лише природним законам. Стало вважатися, що багато в сфері суспільства існує не по природі, а по людському встановленню. Все існуюче по природі не залежить від людини і не може бути їм змінено, тоді як існуюче по встановленню є умовним і може бути змінено людьми з власної волі. В цей час в античних полісах велися жваві дискусії на тему про те, що існує за природою, і про те, що існує по людському встановленню. Так, сперечалися, за своєю природою або за випадковим збігом обставин одні люди є панами, а інші рабами.

Поворот до вивчення людини було розпочато софістами (мудрецькими) платними вчителями мудрості і красномовства. В умовах демократичного політичного устрою людини, який хотів зробити кар'єру, просто необхідно було володіти ораторським мистецтвом на належному рівні. Софісти вловили потреба суспільства в поширенні прийомів, суперечки, аргументації і переконання, пов'язаних з риторикою. Софісти навчали, як за допомогою хитрих прийомів (софізмів) можна переконати людину в тому, що спочатку здавалося парадоксальним і абсурдним. Причому, вони піклувалися не стільки про пошук істини, скільки про те, щоб справити враження ефектності або приголомшити слухачів. Софісти часто шляхом підміни понять видавали брехня за істину, чорне за біле. Все це іноді викликало різко негативне ставлення до софістів. У них бачили тих, хто підриває підвалини моральності і давніх традицій. Софісти першими стали заробляти на життя за допомогою філософії, отримуючи за викладання та інші інтелектуальні послуги солідні гонорари. До цього філософія сприймалася виключно як безкорисливий пошук істини і «комерціалізація» заняття філософією софістами багатьма сприймалася різко негативно. Слово «софіст» з часом набуло негативного відтінку. Заслугою софістів було те, що вони внесли значний внесок у виникнення соціально-гуманітарного знання, будучи одними з перших філологів, правознавців, дослідників суспільства. В області філософії софісти цікаві тим, що були першими послідовними представниками суб'єктивного ідеалізму. В філософії проти релятивізму софістів виступили засновники об'єктивно ідеалістичного напрямку - Сократ і його учні (сократики).

Сократ вважав марними заняття природознавством, оскільки природа нічому не може навчити. Навіть якщо людина знатиме про причини затемнень, про відстань від Землі до Сонця, це не зробить людину більш моральним або більш справедливим. Ті, хто занадто захоплюються вивченням природи, ризикують нічого не зрозуміти і збожеволіти. Людина - головний предмет філософствування Сократа. У цьому виявлялося протистояння Сократа попередньої фізичної філософії. На перший план він висуває етичну проблематику. Свою діяльність Сократ порівнював з ремеслом повитухи, що допомагає народити (в даному випадку - народити істину). У цьому й полягав застосовуваний Сократом метод майєвтики. За допомогою навідних запитань Сократ підводив свого співрозмовника до того, що той сам висловлював істину. Для філософствування Сократа також характерна іронічність, яка полягає в первісному показному визнанні свого невігластва. Однак цей той, хто вдає простаком людина здобувала перемогу в суперечках з самими витонченими софістами. Іронічність Сократа проявляється також в його знаменитому вислові: «Я знаю тільки те, що нічого не знаю».

Сам Сократ порівнював себе з оводом, жалячих афінян настирливими

питаннями і не дає жителям Афін перебувати в спокої і безтурботності. Сократ вперше висловив думку про те, що найбільш точне знання є знання, виражене в поняттях. Пізнати що-небудь значить визначити поняття. Затверджене важливість досягнення понять (ідей) Сократ готував появу послідовного об'єктивного ідеалізму Платона. На відміну від софістів Сократ не визнавав відносного характеру істини і інших духовних цінностей. Він вважав їх загальними для всіх, об'єктивними і абсолютними. Всі люди, по Сократу, прагнуть до блага, проте через незнання істинної сутності блага, можуть здійснювати погані вчинки, тобто прагнути до зла, помилково припускаючи, що рухаються в бік добра. Вчення Сократа про моральність називається етичним раціоналізмом. Він вважав, що моральність можна навчити, показавши справжню суть блага і інших етичних цінностей. У Сократа було безліч учнів, які продовжували розвивати ідеї свого вчителя; виникла значна кількість так званих сократических шкіл. Однак з вчення Сократа його послідовники брали якісь окремі ідеї або риси, тому сократические школи були вельми несхожі.

Істина і метод у Сократа Сократ: Філософія Сократа стосується людини, якого він розумів як моральне істота, що пізнає саме себе. Сутність людини концентрувалось в його душі, тому що вона є те, чому служить тіло. Цінність душі полягає в пізнанні. Добродішність необхідна людині для зростання душі. Сократ розробив метод суб'єктивної діалектики, мета якої - встановити істину. Істина - об'єктивно незалежно від думки людей знання, що отримується в процесі діалогу, бесіди, коли уточнюються поняття. Сократ перший зазначив, що знання носить понятійний характер. Широко використовував метод індукції (загальне з приватного). По відношенню до матеріального світу вважав, що його пізнати неможливо (агностицизм), але душа доступна для пізнання - в цьому суть, предмет філософії. Пізнати самого себе - означає знайти загальні для всіх людей моральні якості. Людина за допомогою душі управляє пристрастями і набуває щастя, тому що душа стає добродішною і гармонійною Людина є будівельником щастя / нещастя. Він намагався систематизувати мова: люди породжують зло, тому що в своїх діях слідує своїми поняттями про благо, не знають універсального поняття добра, прагнуть до блага для себе, а не до блага взагалі. Т.ч. Сократ почав шукати єдині значення слів - абстрактні поняття. Знання, за Сократом, є думка, поняття про загальне, які розкриваються через визначення. Визначенню поняття передувала бесіда, в ході якої співрозмовник поруч послідовних питань викривався в протиріччях - Сократический метод - Іронія (майевтика) - показати чола, мислячому, що він знає, що насправді він нічого-то і не знає. Сократ порівнював свої прийоми з мистецтвом повитухи - він допомагав народженню істини в людях. Філософія за Сократом - вчення про те як слід жити Головне завдання пізнання - пізнання самого себе. Діалог - основний метод знаходження

істини.

3. Вітчизняна соціально-філософська думка.

Погляд на суспільство та його історію у філософській думці Київській Русі. Соціально-філософські погляди представників братств, Острозької школи та Києво-Могилянської академії. Боротьба проти окатоличення України як суспільний феномен. Кордоцентрична філософія Г. Сковороди. Соціально-філософські погляди Т. Шевченка. Зародження національно-демократичної ідеології: кирило-мефодіївці та «громадівці». Соціально-філософські погляди М. Драгоманова та Б. Грінченка. Соціально-філософські погляди українських філософів-правників: Б. Кістяківський, М. Туган-Барановський. Ідейні засади українського державницького націоналізму: М. Міхновський, В. Липинський, Д. Донцов, Ю. Липа, М. Сціборський та ін. Переосмислення соціально-філософської доктрини марксизму в Україні: І. Франко, О. Терлецький, С. Подолинський, М. Грушевський, В. Винниченко, націонал-комуністи С. Мазлах, В. Шахрай, М. Хвильовий. Трансформація марксизму в умовах тоталітарної радянської держави. Соціально-філософські теорії в українській діаспорі: Д. Чижевський, В. Шаян, І. Огієнко, О. Кульчицький, І. Лисяк-Рудницький та ін.).

Діячі Кирило-Мефодіївського братства М. І. Костомаров (1817–1885), який закінчив Харківський університет у 1837 році, та П. О. Куліш (1819–1897), що навчався в Київському університеті, присвятили багато зусиль філософському обґрунтуванню національної ідеї.

Микола Костомаров у “Книгах буття українського народу” вказував, що історія є накреслений Богом шлях людства до спасіння. Щастя як кінечний результат історії можливе тоді, коли всі народи будуть жити на основі рівності і свободи, а також за умови віри й любові до Бога. Серед інших слов’янських народів українцям накреслена роль у майбутньому.

Провідною ідеєю Пантелеймона Куліша теж була ідея України, яку він усвідомлював через принцип подвійності (внутрішнє і зовнішнє, поверхове й глибинне, минуле й сучасне). Куліш теж пророкує воскресіння України.

У цілому Кирило-мефодіївці, духовним натхненником яких був Т. Г. Шевченко, зробили великий внесок у розвиток національної самосвідомості, а це вплинуло на характер філософських пошуків протягом всього ХІХ століття.

Лекція 12. Основні сфери суспільно життя.

1. Природа і суспільство.
2. Діяльність як засіб існування соціального.
3. Матеріальне виробництво як основа існування та розвитку суспільства.
4. Специфіка духовного виробництва.

1. Природа і суспільство.

У процесі розвитку суспільства постійно відбувається його взаємодія з природою. Для того щоб це осмислити, необхідно розкрити сутність понять "природа", "природне і географічне середовище", "біосфера" й "ноосфера".

Щодо поняття "природа", то воно багатозначне. В широкому значенні під природою розуміють весь існуючий матеріальний світ (Всесвіт).

Проте в житті люди взаємодіють лише з незначною частиною природи - середовищем життєдіяльності, яке називають природним. В цьому розумінні суспільство абстрактно виділяється із природи як позаприродне явище. Це мають на увазі тоді, коли йдеться про відмінність суспільства від природи або про загибель природи в ході втручання людини в природний процес.

Говорячи про суспільство в першому розумінні слід рахуватися з тим, що воно - частина особливого роду, а не просто сукупність об'єктів, хоча й вміщує їх (люди, створені ними предмети тощо). Головне заключається в тому, що в ньому існує особливий тип процесів, якому немає аналогів у природі. Це, в першу чергу, процеси духовного життя, які протікають в головах людей. При цьому координуючись, з'єднуючись між собою утворюють суспільну свідомість.

Крім того, суспільство існує в територіальних і хронологічних межах - природа поза територіальна й поза хронологічна - впливає на всі частини природи. Його відмінність від природних об'єктів дозволяє протиставити його природі, вбачаючи в цьому особливий (надприродний чи поза природний) тип реальності.

2. Діяльність як засіб існування соціального.

Діяльність – специфічно людська форма ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни і перетворення речей і явищ залежно від людських потреб.

Але активність тварин і діяльність людини суттєво відрізняються за своїми психологічними аспектами. Активність тварин – поведінка. Вона обмежується інстинктивними та умовно-рефлекторними діями, спрямованими на пристосування до умов життя і задоволення різноманітних потреб в їжі, розмноженні, захисті.

Людська діяльність за своєю сутністю є соціальною. Вона сформувалася історично, в процесі праці. Людина не лише пристосовується до умов життя, а й активно змінює їх відповідно до своїх людських потреб, що виникли і розвинулися історично. Діяльність людини свідома і цілеспрямована.

Особистість як предмет діяльності, задовольняючи власні потреби, взаємодіє з середовищем, ставить перед собою певну мету, мотивує її, добирає засоби для її здійснення, виявляє фізичну і розумову активність, досягаючи поставленої мети.

Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, в передбаченні результатів, регуляції дій, у прагненні до вдосконалення.

Характеристики діяльності – регульованість свідомою метою, суспільна природа, спрямованість на перетворення життєвого середовища.

Мета – це те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти в своїй діяльності. Без мети не може бути свідомої діяльності.

Мотив – це внутрішній рушій, що спонукає людину до діяльності.

Мотиви діяльності та поведінки людини генетично пов'язані з її органічними та культурними потребами, в яких людина відчуває необхідність. Потреби породжують інтереси, тобто спрямованість особистості на певні об'єкти з метою пізнати і опанувати їх.

Спонуками до діяльності можуть бути матеріальні (їжа, одяг, житло) і культурні (пізнавальні, суспільно-політичні, естетичні) потреби.

Структура діяльності – мотиви, цілі, дії, засоби діяльності.

Мотиви – близькі, далекі; особистісні, суспільні.

Цілі – близькі, далекі; особистісні, суспільні.

Дії – зовнішні, предметні, внутрішні, розумові.

Засоби діяльності – вміння, навички.

Основні поняття і ключові слова: активність, діяльність, характеристики діяльності, структура діяльності.

3. Матеріальне виробництво як основа існування та розвитку суспільства.

Матеріальне виробництво є основою виникнення всіх інших видів суспільного виробництва, оскільки воно вимагає для свого здійснення певних програм, проектів та ідей (а останнє і є продукт духовного виробництва, про яке мова буде далі); певної системи відносин людей до природи і між людьми (що складає продукт суспільних відносин); певного типу особистості, здатної до участі в конкретній суспільно-виробничій діяльності (тобто “виробництво людини”, формування певного типу особистості); матеріальне виробництво є також виробництвом потреб.

Матеріальне виробництво не лише база виникнення інших видів суспільного виробництва, але й умова їх розвитку. Воно також визначає характер і спрямованість розвитку суспільного виробництва.

Що ж таке матеріальне виробництво? Це процес трудової діяльності людей, які з допомогою наявних засобів здійснюють перетворення природи з метою створення матеріальних благ, необхідних для задоволення людських потреб. Отже, воно має двоїстий характер, одночасно спрямоване і на перетворення природи, і на суспільне “самоперетворення” людини.

В структурі матеріального виробництва розрізняються дві взаємопов'язані підсистеми: з одного боку, технологічний спосіб виробництва, з іншого – економічний спосіб виробництва.

Перший є способом взаємодії людей з предметами і засобами своєї праці і з цього приводу між собою у зв'язку з техніко-технологічними особливостями виробництва. Другий, тобто економічний, – це спосіб взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, який дозволяє суспільству нормально функціонувати на даному, конкретно-історичному етапі свого розвитку. Цей спосіб виробництва в літературі називають способом виробництва матеріальних благ, він є предметом вивчення як політичної економії, так і конкретних економічних наук: економіки промисловості, будівництва, транспорту тощо.

Отже, спосіб виробництва є історично конкретною єдністю продуктивних сил, як активної форми відношення людей до природи, та виробничих відносин як сукупності відносин, що складаються між людьми у процесі освоєння ними природи.

4. Специфіка духовного виробництва.

Поняття "духовної культури" сходить до історико-філософських ідей Вільгельма фон Гумбольдта. Відповідно до виробленої їм теорії історичного пізнання, всесвітня історія є результатом діяльності духовної сили, що лежить за межами пізнання, що виявляє себе через творчі здібності й особисті зусилля окремих індивідів. Плоди цієї співтворчості складають духовну культуру людства.

Духовна культура виникає завдяки тому, що людина не обмежує себе лише чуттєво-зовнішнім досвідом і не відводить йому переважного значення, а визнає основний і керівний духовний досвід, з якого він живе, любить, вірить і оцінює всі речі. Цим внутрішнім духовним досвідом людей визначає зміст і вищу мету зовнішнього, почуттєвого досвіду.

Світове співтовариство усе більше уваги звертає на стан культури. Вона розуміється, насамперед, як зміст і процес життєдіяльності людей, результат їх активної і цілеспрямованої, хоча і не завжди доцільної і вдалої, продуктивної соціальної активності. Культура виступає одним з ведучих ознак планетарної цивілізації, відрізняє життя людей від життя інших живих істот на землі і можливих неземних цивілізацій.

Духовна культура – багатопланове утворення, що включає в себе пізнавальну, моральну, художню, правову й ін. культури; це сукупність нематеріальних елементів: норми, правила, закони, духовні цінності, церемонії, ритуали, символи, міфи, мова, знання, звичаї. Будь-який об'єкт нематеріальної культури має потребу в матеріальному посереднику, наприклад – книга.

Духовна культура – сфера людської діяльності, що охоплює різні сторони духовного життя людини і суспільства. Духовна культура містить у собі форми суспільної свідомості і їхнє втілення в літературні, архітектурні й інші пам'ятники людської діяльності. Виступаючи якісним показником духовного життя суспільства, духовна культура по своїй суті структурі духовної сфери громадського життя, що як систему являє собою єдність таких компонентів, як духовна діяльність, духовні потреби, духовне споживання, соціальні інститути, духовні відносини і спілкування.

Лекція 13. Загальна концепція історії соціальної філософії

1. Філософія історії: предмет, об'єкт, методологія.
2. Ідея соціального та історичного прогресу.
3. Роль особистості в історії.

1. Філософія історії: предмет, об'єкт, методологія.

Що таке «філософія історії» і в чому полягає предмет її вивчення? Відповідаючи на це питання, можна привести визначення філософії історії, що дається авторами «Філософського енциклопедического словаря»: «Філософія історії – розділ філософії, пов'язаний з інтерпретацією історичного процесу й історичного пізнання». Звідси випливає, що філософія історії являє собою складову частину філософії. Предметом же філософії історії є інтерпретація, розкриття змісту історичного процесу й історичного пізнання. Однак такий підхід до визначення філософії історії є не єдиним, оскільки впродовж історичного розвитку предмет, проблематика філософії історії істотно змінювалися і сьогодні сприймаються різними напрямками філософії історії по-різному.

Так, наприклад, предметом дослідження істориків і філософів античного періоду (Геродот, Платон, Фулідід, Арістотель, Плутарх та ін.) була взаємодія природи і людини, опис і розгляд «сирих» історичних фактів без їхнього теоретичного осмислення і зведення в єдину філософсько-історичну систему.

Предметом філософії історії середньовіччя (Августин і ін.) була проблема взаємодії Бога і людини, визначення змісту історичного процесу, рушійною силою якого вважалося Боже провидіння, дослідження призначення і завдань історичних праць.

В епоху Відродження і Нового часу (Нікколо Макіавеллі, Джамбатіста Віко, Френсіс Бекон, Томас Гоббс і ін.) предметом філософії історії стає спрямованість історії, а також роль людини, класів в історичному процесі (Огюстен Т'єррі, Франсуа Гізо, Огюст Міньє). В епоху Нового часу виникає і сам термін «філософія історії»,

що вперше вжив у 1765 році французький просвітител ь Вольтер (1694–1778), який доводив, що історик повинен не просто описувати історичні події, а філософськи осмислювати історичний процес. Пізніше, для Гегеля (1790–1840) і засновників діалектичного матеріалізму (Карл Маркс і Фрідріх Енгельс) основним предметом філософії історії став пошук загальних закономірностей і діалектики історичного прогресу.

Наприкінці XIX – початку XX століття виникає багато нових напрямків філософії історії, кожний з яких, у свою чергу, мав свій власний предмет дослідження. Так, наприклад, представники теорії історичного кругообігу (Микола Данилевський, Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі), як і їхні попередники, ставили за мету виявлення закономірностей історичного процесу. Представники численних напрямків християнської філософії історії: неотомізму (Жак Марітен, Етьєн Анрі Жільсон та ін.), неоавгустизму (Моріс Блонд, Габріель Марсель, Жан Лакруа), тейярдизму (П'єр Тейяр де Шарден), а також екзистенціалізму (Карл Ясперс) центральну проблему вбачали в проблемі змісту історії. Прибічники гносеологічної теорії і критики історичного пізнання (Вільгельм Дільтей, Бенедетто Кроче) не обмежуються історіографією, а аналізують ще й історичне пізнання в широкому розумінні цього слова. Свій специфічний предмет мають і неокантіанська філософія історії (Вільгельм Віндельбанд, Генріх Ріккерт), «аналітична» філософія історії (Ернест Нагель, Карл Гемпель та ін.). Важливою особливістю багатьох сучасних напрямків філософії історії нашого століття є те, що їх предметом стають глобальні проблеми світової історії, сучасної цивілізації тощо.

Отже, як бачимо, різні філософсько-історичні школи не мали єдиного підходу до проблеми предмета дослідження, у зв'язку з чим, філософидослідники по-різному інтерпретували історичний процес. Проте, узагальнивши їхні підходи, можна зробити висновок, що філософія історії – це розділ філософії, який пояснює зміст, закономірності, основні напрямки історичного процесу, а також обґрунтовує методи його пізнання.

Перейдемо до розгляду структури і функцій філософії історії.

Структура філософії історії. Спроба визначити структуру філософії історії дозволяє зробити висновок, що цей компонент також залежить від методологічних установок послідовників того чи іншого напрямку філософії історії. Водночас, якщо не звертати уваги на несуттєві розбіжності, можна виокремити основні проблеми, що їх розглядає більшість напрямків філософії історії.

Назвемо і коротко розглянемо основні складові частини філософії історії.

Онтологія філософії історії – це складова частина філософії історії, що займається розглядом проблем власне історичного буття: змісту і напрямку історії, соціального прогресу, соціального детермінізму, становлення

єдиного історичного простору, визначення основ єдності всесвітньої історії, місця людини у світобудові, питання історичного часу і т. ін. Важливе місце в цьому розділі посідає вивчення логіки розвитку суспільства, взаємозв'язку і взаємозалежності його різних сторін тощо.

Гносеологія філософії історії головну увагу приділяє проблемам історичного пізнання, а саме: вивченню, аналізу і поясненню історичних фактів і подій, визначенню специфіки історичного знання, пошуку істини в історичному пізнанні і т. д.

Історія філософії історії досліджує проблеми виникнення і розвитку філософії історії, формування її предмета, процес внутрішньої диференціації філософії історії, у ході якого виникли різні напрямки і течії філософії історії. Важливими проблемами цього розділу філософії історії є також питання періодизації історичного процесу, визначення місця філософії історії серед інших суспільних наук тощо.

Антропологія філософії історії вивчає місце людини в історичному процесі, роль у цьому процесі суб'єктів історії і відповідає на запитання «Хто робить історію?». Як правило, представники різних напрямків філософії історії до суб'єктів історичного процесу відносять народ, націю, масу, натовп, соціальні класи і видатних особистостей і по-різному відповідають на поставлене запитання.

Функції філософії історії. Предмет і специфіку філософії історії неможливо повністю розкрити, не розглянувши питання про її функції. Ґрунтуючись на вже зробленому висновку про те, що філософія історії є складовою частиною філософії, можна припустити, що функції філософії історії в основному такі ж самі, як і функції філософії в цілому. Проте слід пам'ятати, що філософія історії має свої специфічні об'єкт, предмет, методи, мету і завдання дослідження, що дозволяє нам говорити про наявність у функцій філософії історії певних особливостей.

Світоглядна функція філософії історії полягає в тому, що вона формує в людини загальний погляд на історію, тобто на існування і розвиток суспільства, єдність і різноманітність історичного процесу, на його зміст і напрямки, на місце і роль у ньому людини і т. ін.

Теоретична функція філософії історії полягає в тому, що вона дає можливість зазирнути всередину історичного процесу і розглядати його на рівні теорії, тобто системи поглядів про його сутність, зміст, напрямки розвитку. Вона дає можливість здійснити теоретичну реконструкцію історичного минулого, встановити істинність історичних фактів і подій.

Методологічна функція філософії історії полягає в можливості застосування її положень при дослідженні окремих явищ і подій історичного минулого, досліджуваних тими чи іншими суспільними науками. У цьому разі положення і висновки філософії історії відіграють роль могутнього методологічного інструмента в дослідженнях, здійснюваних в царині історії,

соціології, економіки, політології, філософії права, психології та інших наук. Прогностична функція філософії історії полягає в тому, що пізнання закономірностей історичного процесу сприяє передбаченню тенденцій розвитку суспільства, його окремих підсистем, найближчих і більш віддалених наслідків подій історії, діяльності людей. На основі такого передбачення здійснюється прогнозування розвитку тих чи інших соціальних явищ і суспільства в цілому.

Необхідно зазначити, що всі розглянуті функції філософії історії пов'язані одна з одною. Кожна з них так чи інакше включає їх у свій зміст.

2. Ідея соціального та історичного прогресу.

Протягом історії соціально-філософської думки проблема виявлення закономірностей чи законів суспільного розвитку розглядалась як одна з визначальних. Ідеться не про юридичні закони, які встановлюються державною владою, а про об'єктивні закони дійсності, що існують незалежно від свідомості і волі людей. Адже знання таких законів дозволяло б пояснити й передбачувати перебіг подій. Відповідь на це питання потребує «врахування» деяких особливостей протікання суспільно-історичних процесів. Перш за все необхідно враховувати, що, на відміну від природних процесів, які постійно повторюються в досить схожому вигляді, історичні явища є унікальними. В історії ніякі події не трапляються двічі, нічого не повторюється з абсолютною точністю. Тут можна говорити лише про повторення певних загальних тенденцій. Другою особливістю можна вважати ту, що, коли у природі «діють» стихійні сили, позбавлені свідомості та бажання, то історію створюють розумні істоти, які мають свободу волі. Таким чином, у суспільстві на хід подій впливають думки, емоції, інтереси, моральні принципи їх учасників. До того ж люди володіють свободою вибору й можуть в одних і тих самих обставинах поводитись порізно. Звідси часто виникає критичне ставлення до висновку про наявність об'єктивних законів історії, оскільки поведінка людей визначається їх суб'єктивною волею, а відтак і до визнання думки, начебто людська історія не підкоряється ніяким законам. Однак подібні особливості зовсім не означають, що людська історія не підкоряється ніяким законам. Унікальність історичних явищ — безперечний факт, але її не треба абсолютизувати. Порівнюючи між собою різні суспільні події або різних людей, ми можемо знайти в них не тільки одиничні та неповторні, але й спільні, схожі риси. Безумовно, двох абсолютно однакових країн, монархів, революцій тощо бути не може. До речі, у природі теж навряд чи можна знайти дві абсолютно однакові зірки, річки, біологічні організми тощо, однак тут, у порівнянні з суспільством, треба говорити про суттєву різницю у співвідношенні, мірі, «пропорції» між одиничним і загальним. У будь-якому разі, коли є дещо спільне в різних історичних подіях, то у постійному

повторенні в них певних загальних рис і полягає історична закономірність. Свобода волі людини також не є абсолютною. Безумовно, поведінка людей залежить від їх особистісних суб'єктивних поглядів, схильностей, цілей. Але така свобода завжди є відносною, що визначається наявністю об'єктивних обставин, з якими доводиться рахуватися, а тому коректувати свої суб'єктивні наміри. Люди звичайно прагнуть якимось чином покращити умови свого життя й досягти в ньому чогось більш значимого. Це стосується абсолютно всіх індивідів. Однак можливості реалізації суб'єктивних бажань та планів залежать від багатьох факторів і зумовлюються різними обставинами. Говорячи про існування таких обставин, слід враховувати насамперед те, що кожен індивід при народженні поза своєю волею потрапляє у світ соціальної реальності, котра склалася до його появи на світ. У ній відбувається розвиток його індивідуальної свідомості, в ній він формується як особистість. Соціальна реальність сприймається людьми як сукупність об'єктивних умов їх життя — об'єктивних у тому сенсі, що вони виступають перед кожною людиною як даність, як незалежно від нею існуючі обставини її буття. Переважна більшість людей швидше відчують своє безсилля перед об'єктивними умовами соціальної реальності, ніж свою спроможність вільно змінювати її. Справді, можливості кожної людини в цьому плані обмежені. Це знаходить прояв у тому, що наші бажання й думки обумовлені соціальною дійсністю. Навіть прагнення докорінно перетворити суспільство та будь-які проекти його перетворення виникають як результат відображення існуючої реальності. Зрозуміло, людина може фантазувати як завгодно, однак здійснити на практиці можна лише те, що дозволяють об'єктивні закони буття. Адже на суспільство як частину природи і продукт її розвитку поширюються об'єктивні закони матеріального світу. Жоден із них не може бути порушеним у суспільному житті. Людина за допомогою розуму спроможна відкривати ці закони і знаходити способи їх використання для отримання необхідних результатів. Але скасувати закони природи неможливо. Між подіями історії теж існують певні об'єктивно обумовлені залежності, котрі ніяка свобода волі не може змінити. Подібні залежності — це закони історії. Неможливо, наприклад, організувати машинне виробництво в суспільстві, яке не досягло відповідного рівня розвитку науки й техніки, або формувати національну спільність без належного рівня національної самосвідомості, або будувати громадянське суспільство без розвинутої демократії тощо. Таким чином, люди у відповідності до своєї волі можуть змінювати соціальну реальність, але лише в тих межах, котрі обумовлені об'єктивними законами як природи, так і суспільства. Отже, в історії є свої закони. Однак ці закони характеризуються деякими важливими особливостями. 1. Необхідно враховувати, що на розвиток подій в історії індивідуальні та неповторні обставини здійснюють більший вплив, ніж у природі. Такі обставини є

випадковими, тобто не мають однозначної необхідної обумовленості. Це означає, що історичні закономірності начебто «пробиваються» скрізь хаос випадковостей. Оскільки кожна історична подія містить у собі елемент невизначеної наперед випадковості, закони історії не можуть однозначно визначати одиничні події. Історична закономірність виступає лише як «рівнодіюча» маси випадковостей. Іншими словами, закони історії мають статистичний характер. Це ймовірні закони: вони не встановлюють, як, скажімо, закони механіки, єдино можливий хід історичних подій, але визначають лише ймовірність того чи іншого ходу. Необхідно взяти до уваги, що історичні процеси, на відміну від природних, відбуваються не «самі собою», незалежно від людей. Історія твориться не богами або якимись невідомими силами — її творять люди. Їх суб'єктивні мотиви й задумки є невід'ємним компонентом історичних процесів. Якщо б люди не мали задумок, намірів і волі, не було б ніякої історії. Звідси випливає принципова особливість законів історії: необхідною умовою їх дії є свідома діяльність людей. Іншими словами, суб'єктивний фактор включений до самого змісту історичних законів і є однією з реальних сил, що визначають закономірний розвиток історичного процесу. Закони історії зумовлюють «множинність можливостей», які можуть по-різному реалізуватися, або зовсім не реалізуватися. Які з них реалізуються, а які ні — залежить від суб'єктивних задумок і дій людей. Більше того, зміни у свідомості людей стають фактором, який змінює соціальну реальність і тим самим — умови дії історичних законів. Тому «множинність можливостей» не має фіксованих, незмінних меж; нові ідеї та проекти суспільної перебудови, що знайшли підтримку в суспільстві, можуть сприяти появі нових можливостей. Закони історії, таким чином, припускають історичну творчість. Залежність результатів дії законів історії від свідомості й волі дійових осіб призводить до того, що ці закони намічають лише загальну тенденцію щодо розвитку соціальних процесів у деякому напрямку або ймовірний вектор суспільного розвитку. Передбачувати майбутнє, спираючись на ці закони, можна лише в загальному вигляді, але не в конкретних деталях. Враховуючи вказану особливість законів історії, їх називають «законамитенденціями» — на відміну від законів, котрі дозволяють точно розрахувати, що відбудеться за тих чи інших заданих умов.

Питання про майбутню спрямованість історії, про неусувну віру в „зміни на краще“, яка є властивою як окремій людській психіці, так і суспільній свідомості, залишається постійно актуальним. Тому зробимо спробу представити сучасний стан розробки даної проблеми, її ретроспективу, зміст та перспективне бачення. Прогрес (від лат. *progressus* — рух вперед, успіх) розуміють як такий напрям розвитку, коли реалізуються внутрішні можливості певної системи в процесі становлення якісно нової системи, яка

забезпечує більш високий ступінь цілісності, досконалості, стійкості, пристосованості до середовища та більш високий потенціал для наступного ступеня розвитку. Регрес — це напрям розвитку, протилежний прогресу. Відповідно до цих визначень, у сферу прогресивного і регресивного розвитку включаються як системи неорганічної природи, так і біологічні, і соціальні системи. Дискусійним тут є питання про включення в ці процеси об'єктів неорганічної природи. Як показав в своїх працях І.Пригожин, в неорганічній природі криється можливість виникнення порядку і організації з безладу і хаосу внаслідок процесів самоорганізації матерії. Тобто напрям розвитку тут може бути прогресивним. Інша позиція виключає неорганічну природу із сфери дії прогресивних і регресивних змін, вказуючи на відмінність розвитку і прогресу. Висхідна лінія (розвиток) справді має місце у Всесвіті, але прогресивна лінія в розвитку частково стосується біологічних систем і повністю — соціального світу. Тобто не всякий висхідний розвиток можна назвати прогресом. Поняття „прогрес” означає покращення, вдосконалення, шлях до найефективнішої організації — навряд, чи ці характеристики можна застосувати до неорганічного світу. В такому аспекті коректніше буде співставляти поняття прогресу з доцільністю (для живої природи) та з метою (для суспільства) — оскільки людина є єдиною істотою, яка володіє здатністю до пізнання буття. Мета в суспільстві має вигляд ідеї, яка виражає потрібне майбутнє людини. Рух до ідеї і є показником прогресивних або регресивних змін. В обох розглянутих підходах до вирішення проблеми співвідношення прогресу і регресу є і позитивне, і негативне. Дискусії продовжуються. Ми будемо говорити про суспільний прогрес і суспільний регрес. Будь-яка людина легко виявить в історії факти, які свідчать про її поступальний та прогресивний розвиток, про рух від нижчого до вищого. Очевидним є прогрес техніки — від кам'яних знарядь до космічних кораблів. Прогрес техніки завжди пов'язаний з розвитком знань. Людство освоїло, окультурило майже всю землю, пристосувавши її до потреб цивілізації, а це також прогрес. Людській історії властива одна малодосліджена особливість — йдеться про прискорення темпів розвитку, яке фіксується як даність. Щодо неї є багато образних порівнянь. Наприклад, якщо останні п'ятдесят тисяч років існування людства (з часу появи людини розумної) виміряти кількістю поколінь, кожне з тривалістю життя 62 роки, то всього нараховується 800 поколінь. З них 650 поколінь провели своє життя в печерах. Лише за життя 70 останніх поколінь виявилось можливим здійснювати завдяки появі писемності ефективний зв'язок між поколіннями. Лише протягом життя останніх шести поколінь маси людей познайомились з друкованим словом. Лише на протязі останніх чотирьох поколінь люди навчилися більш-менш точно вимірювати час. Лише останні два покоління користувалися електромотором. І переважна більшість всіх матеріальних цінностей, з

якими ми маємо справу в щоденному житті, була вперше створена на протязі життя сучасного — 800-го покоління. Ці темпи вражають. Тому зрозумілою є постійна впевненість людей у неухильному, об'єктивному просуванні вперед, а значить і поява різних теорій суспільного прогресу в історії філософії. Ідея соціального прогресу виникає ще в античності і пов'язується послідовно з розвитком освіти, знань, техніки та виробництва. Перші теорії соціального прогресу появились в XVII ст. Так, Д.Віко вважав, що всі народи проходять в своєму розвитку три етапи — божественний, героїчний (аристократична держава) та людський (республіка або конституційна монархія). Пройшовши ці етапи, людське суспільство починає рух по низхідній лінії і повертається до вихідної точки розвитку. Потім все повторюється спочатку. Заслугою Віко є те, що він розробив теорію суспільного прогресу, але в цілому його вчення припускає не безкінечний суспільний розвиток, а суспільний круговорот. В наявність суспільного прогресу пристрасно вірили французькі матеріалісти XVII ст. і прагнули його обґрунтувати. Ж.Кондорсе доводив, що суспільний прогрес підкоряється загальним законам, пізнавши які, люди можуть передбачувати та прискорювати його. Тобто основою суспільного прогресу є прогрес розуму. Соціалісти-утопісти XVIII ст. були прихильниками моральних основ прогресу. Але моральність, при всій її важливості, виявляється вкрай суб'єктивною, оскільки неясно, яка моральна система є кращою в усіх ситуаціях, в усі часи, і в усіх суспільствах. Таким чином, факт прогресивного розвитку суспільства був проголошений, проте однозначної відповіді на питання про те, в чому полягає сутність суспільного прогресу, які його закономірності, попередня філософська думка не дала. Здавалося б, що прогрес в історії є очевидним явищем. Але все-таки це не є загальноновизнаним. Так, говорячи про вражаючі темпи розвитку суспільства, М.Бердяєв додає: „І темп цей не може бути названий інакше як катастрофічний”. Катастрофічний стан виникає у зв'язку з лавиноподібністю процесу розвитку, що не піддається ніякому зовнішньому регулюванню і викликає величезну кількість екологічних проблем, які можуть привести навіть до загибелі антропосу. Загрозливою для людства є можливість вичерпання природних ресурсів, що остаточно потребує сповільнення темпів розвитку, але практично виконати це неможливо. Американець сьогодні споживає енергії в 6 разів більше, ніж середній мешканець іншої частини світу. Якщо всі останні піднімуться до американської енергозабезпеченості, то відомі нині запаси нафти будуть вичерпані через 4 роки, природного газу через 5 років, цинку через 4 роки, свинцю через 4 роки. Крім цього прогрес не позбавлений такої особливості, яку можна було б назвати „зворотністю дії”. Людський вчинок, детермінований певними мотивами, часто обертається неочікуваними та небажаними результатами. Причому, як правило, перші наслідки людських

дій відповідають прогресивним намірам, але наслідки більш віддалені часто мають зворотний напрям і бувають настільки руйнівними, що знищують позитивну дію першого результату (Сахара, Аральське море). Отже, якщо не дискредитується загальна ідея суспільного прогресу, то ідея однозначного лінійного сходження людства повністю себе дискредитувала. Тому з'являються теорії, які заперечують суспільний прогрес або роблять його відносним. У філософській думці окреслено три відносно самостійних лінії заперечення прогресу: перша — заснована на думці про неповторність, унікальність культури народу (В.Дільтей, К.Леві-Строс); друга — на суперечливості прогресу та наявності регресу (І.Кант, Б.Рассел); третя допускає прогрес тільки в окремих галузях життєдіяльності людей (О.Шпенглер — у циклах цивілізацій, К.Ясперс — у галузі науки та техніки). Виходячи з вищесказаного, сучасна матеріалістична філософія ставить питання про виважене переосмислення проблеми суспільного прогресу та суспільного регресу.

3. Роль особистості в історії.

Особистість в історії — сукупність уявлень про місце людини в плині історичного часу та простору, зокрема, щодо її колективних, групових і персональних ролей, суспільних, професійних, родинних практик, реальних і можливих життєвих сценаріїв, пов'язаності конкретної особистості з відомими подіями, явищами, процесами, фактами тощо.

Первісне усвідомлення місця людини в минувшині спиралося майже виключно на міфологічне підґрунтя, зокрема, освячувало й фіксувало усталені соціальні практики: божественне призначення фараонів та інших правителів держав Стародавнього Сходу; посередництво між богами й людьми, котре відводилося касті чи прошарку жерців; визначення служби володарям належною лише чиновникам і воїнам (напр., відомі давньоєгипетські повчання учням писарів, в яких обстоювалося привілейоване становище писаря в тогочасному суспільстві), а невольної праці — рабам. При цьому людина виступала лише як найменша частинка неподільного соціального цілого давньосхідних суспільств. Утім, навіть міфологічна свідомість наділяла низку легендарних чи напівлегендарних персонажів винятковими здібностями й особливим призначенням (Гільгамеш, Прометей), що виказувало початкове розуміння мінливості людських ролей на сцені історії.

Істотний злам в історичній свідомості стався в добу античності, зокрема за часів Стародавньої Греції. Насичена й багата «просторова історія» понад 600 державних утворень у межах відносно невеликого простору й часу (вважають, що тільки Арістотель із групою учнів вивчив лад 158-ми держав), швидкоплинність політичного буття (від монархії до демократії чи, навпаки, від демократії до олігархії), надзвичайна інтенсивність культурного

і духовного життя спричинилися до формування античного типу людини — громадянина, якому було властиве розмаїття соціальних ролей. Отож особистість, хоч і розглядалася як частка античного Космосу, проте вже сприймалася як самодіяльна істота. Відтак зумовленість звичних сценаріїв буття помітно трансформувалася, позаяк дедалі більше асоціювалася з персональними чеснотами й рисами тієї чи іншої особистості, її діями та вчинками, які засуджувалися чи, навпаки, оспівувалися, визнавалися взірцевими, гідними наслідування в письмовій традиції. Наприклад, із діяннями стратега Перікла часто-густо ототожнюють усю добу вищого розквіту афінської демократії — «часи Перікла» («вік Перікла»). Водночас життєві сценарії особистості пов'язувалися з певними соціо- та етнокультурними вимірами, які відображали конфлікти еллінського й варварського світів, політичних і культурних традицій, суспільних практик тощо. Приміром, відомий опис Геродотом убивства скіфами свого царя Скіла, котрий запозичив давньогрецькі звичаї й тим самим зневажив місцеву культуру. Мішанина культурних традицій за доби еллізму та римської епохи помітно змінила звичні життєві сценарії особистості, яка іноді досягала вершин влади з найнижчих верств. Так, майбутній римський імператор Гай Аврелій Валерій Діоклетіан був сином вільновідпущеника, себто раба, якому подарували волю. За доби античності сформувалися й певні канони висвітлення діянь визначних особистостей, як правило, імператорів, царів, правителів. Наприклад, Плутарх своїми знаменитими порівняльними життєписами та Гай Светоній Транквіл працею про життя цезарів внесли до письмової традиції моралістичні розумування, повчальні екскурси, естетичні замальовки, патетичні включення, анекдотичні подробиці тощо.

Нову систему координат щодо осмислення місця та ролі О. в і. ввело християнство. Власне, християнство розділило світ історії на Божий та людський рівні: сакральне, святе - і буденне, профанне; зокрема трансформувало саму історичну свідомість, яка стала теоцентричною. Життєвий шлях особистості розглядався, тлумачився й оцінювався із сакральних канонів. Відтак з'явився особливий вид церковної літератури — агіографія — життєписи канонізованих світських і духовних осіб, що супроводжувалися християнськими повчаннями, молитвами тощо. Зокрема, на теренах Київської Русі ширилися як перекладні візантійські та південнослов'янські агіографії (Феодора Студита, Стефана Сурозького, Іоанна Готського та ін.), так і місцеві житія князів Бориса і Гліба, великого князя київського Володимира Святославича, великої княгині київської Ольги, Феодосія Печерського та ін. Зрештою, сутність середньовічної людини вбачали в тій частці духовного, Божого вогню, котра долає межі тілесної оболонки й освячує її. За доби середньовіччя істотно звузилася версіальність життєвих сценаріїв тогочасної особистості, яка

значною мірою залежала від її місця в становій ієрархії. На перший план висунулися постаті європейських монархів, найзаможнішої аристократії, вищі верстви духовенства, діяння яких найповніше висвітлювалися в літописній традиції. Натомість нижчі стани населення посіли становище «мовчазної більшості» (термін російського медієвіста А.Гуревича), імена деяких представників якої лише епізодично й випадково потрапляли до анналів, хронографів та літописів.

Новий злам істор. свідомості відбувся в добу Відродження, яка вирізнялася становленням індивідуальності в культурі й духовності, котра прагне висловити своє «Я». Заразом поширилися рефлексивні компоненти соціогуманітарного знання, завдяки яким людина прагнула досягнути індивідуальні дії й колективні реакції на авансцені історії, зокрема їхню ретроспективність, відмінність різних історичних епох (Ф.Бьондо, Л.Валла, Ф.Гвіччардіні, Н.Макиавеллі та ін.). Більше того, призначення історії, поряд із філософією й риторикою, вбачали в тому, щоб виховувати, плекати особистість. Отож особистість постала як духовна й культурна істота, яка логічно й раціонально мислить та посідає певне становище в суспільстві, себто є людиною соціальною. Водночас виникла групова свідомість інтелектуалів доби Відродження, яка сполучала спільні культурні, духовні та мисленнєві компоненти свідомості. Вважають, що саме поняття «особистість» з'явилося в Західній Європі не раніше 17 ст. як вислід усвідомлення соціальної й духовної природи людини, точніше її соціальних та культурних практик. У Росії цей термін увів історик М.Карамзін.

У Просвітництва добу історична людина сприймалася в контексті природно-правового мислення, зокрема універсального Ratio та натуралістичного Права. Відтак визначні постаті минувшини розглядалися з перспективи моралістичних прикладів або прагматичних стратегій поведінки, позаяк історія мала бути своєрідною вчителькою життя. Тому увага відомих просвітницьких мислителів та інтелектуалів зосереджувалася на проблемах життя окремої особистості чи на ідеальних завданнях усього людства. Натомість неповторні явища та суперечливі постаті минувшини здебільшого залишалися поза межами раціоналістичного історіописання. Проте пізньопросвітницькі ідеї підважили віковічні засади станового та ієрархічного суспільства. Вони спричинилися до дискусій щодо конфлікту «природного стану» із цивілізацією, себто первісної людини й тогочасної особистості, поширення ідеалів персональної автономії, суспільного середовища людського побутування, народоправства (демократії) та ін. Загалом просвітницька критика була скерована супроти обскурантизму, невігластва, забобонів, схоластичних догматів, з якими пов'язувалися моральні чесноти людини (приміром надмірного аскетизму). Натомість обстоювалася думка про особисті заслуги як критерій честі й достоїнства

людини-громадянина. Власне, Просвітництво виплекало ідеал «просвітницького володаря». Прибичником таких поглядів був відомий український церковний діяч Феофан (Прокопович). Врешті-решт завдяки просвітницьким ідеям середньовічний Підданий перетворився на Громадянина. Та рецепція історичної Людини в часі й просторі в межах просвітницького світобачення хибувала одноманітністю й схематизмом представлення, наприклад, такою була його ідея космополітизму. Втім, уже в межах пізньопросвітницького раціоналізму визрівав скептицизм щодо уявлень про однорідність людської природи як частини загального універсуму, який репрезентували преромантики Й.-Г.Гердер, Ж.-Ж.Руссо та ін.

У післянаполеонівську добу європейської історії поширився романтизм, який продукував перенесення пріоритетів із самодостатнього культу Розуму на своєрідність і множинність культурно-національних укладів життя, з апології незмінності побутування історичної людини на повсюдний колорит місця і часу, властивий кожній епосі, а відповідно й особистості. Та найголовніше — у полі романтичних систем світобачення опинилася історична людина з розмаїтими та унікальними проявами національного і соціального буття, самобутніми, індивідуальними реакціями, яка остаточно зруйнувала логічні й універсальні схеми, тотально підважила просвітницький потяг до абстрактних розумувань і уявлень. Відтак в європейське історіописання ввійшов новий тип особистості — романтичний герой, який часто-густо мав певне месіанське призначення (врятувати народ від іноземних загарбників, побороти несправедливість знаті, захистити етнонаціональну самобутність тощо). Проте, якщо в просвітницьких візіях циркулювала думка про усвідомленість дій особистості, то в романтичному представленні досить часто побутувала теза про її інстинктивні хотіння й прагнення, нав'язувалася домінація колориту місця й часу. Прикладом такого підходу є «Історія герцогів Бургундських з дому Валуа» французького історика П. де Баранта. З'явилася й низка історичних концепцій, які тлумачили призначення О. в і. у відповідному дусі, приміром, відома візія «культу героїв» англійського філософа Т.Карлейля. Постали питання про співвіднесення ритму буття, часу історичного не тільки з масовим, колективним героєм — народом/нацією, а і з життям окремої особистості, її складними світовідчужуваннями й реакціями. В українському історіописанні романтичні візії минувшини репрезентували М.Костомаров (напр., його монографія «Богдан Хмельницький»), П.Куліш, М.Максимович та ін.

Засадну трансформацію уявлень щодо ролі О. в і. пов'язують із хвилею першого позитивізму О.Конта та Г.Спенсера, яка висунула тезу про надзвичайну віру в силу знання й людського інтелекту, начебто спроможного осягнути всі таємниці природи та суспільного розвитку.

Відтак життєві сценарії та соціальні практики особистості в позитивістському світобаченні підпорядковувалися логіці загальних суспільних законів чи детермінізму. За позитивістськими стратегіями дії, зрештою суспільні практики особистості мали бути зведені до відповідних тенденцій, чинників та передумов. Приміром, досить поширеною є відома теза О.Конта про «історію без імен», хоч така думка була не дуже популярною поміж істориками-позитивістами.

Наприкінці 19 — на початку 20 ст. європейська соціогуманітаристика повернулася до ідеалістичних, ірраціональних стратегій пояснення історичного буття, а за великим рахунком — до інтуїтивного способу мислення. Відбулася персоніфікація історичних особистостей, які відтепер репрезентували стихійні хотіння, інстинкти, колективну волю, емоційні переживання певних соціальних спільнот у неоромантичних візіях історії, що набули неабиякої популярності в «недержавних» чи «скривджених» націй. Як приклад такого розуміння ролі особистостей в історії можна навести дослідження В.Липинського, його «культ жертвенних героїв» і «великої людини».

У 1-й третині 20 ст. соціогуманітаристика потрапила в силові поля неокантіанського та соціологічного поворотів, які суттєво змінили палітру уявлень про особистість та її роль на історичних теренах. Протилежні варіації таких уявлень зазвичай втілювалися в концепціях сингуляризму («соціального атомізму»), себто потрактування суспільства як сукупності особистостей, та універсалізму («колективізму»), що тлумачив суспільства як спільноти, які неможливо звести до окремих особистостей. Із поширенням у 1920-х рр. догматів вульгаризованого марксизму — т. зв. марксизму-ленінізму — в українському історіописанні на обширах УСРР запанували соціологізовані візії історії, які зводили призначення О. в і. до концепту «масової людини», включеної до певного процесу чи явища. Від 1930-х рр. ці візії поступилися висунутими радянським режимом ідеологічними канонами, у межах яких роль О. в і. визначалася за її «поступовістю» чи «реакційністю» щодо теорії класової боротьби чи поточної ідеологічної кон'юнктури. За часів сталінського режиму суспільні практики особистості знівельовалися до відомої моделі «соціального гвинтика» тоталітарної системи. Натомість у західній соціогуманітаристиці після 1945 поширилися філософські течії (екзистенціалізм, персоналізм та ін.), зорієнтовані на всебічне розкриття культурного й духовного потенціалу особистості, зокрема стосовно переоцінки її соціальних практик, життєвого сценарію, врешті-решт навіть незначних ролей (т. зв. мікроролей) на історичних підмостках.

На зламі 1950—60-х рр. потужний вплив на західну історичну думку справив антропологічний поворот, який змусив гуманітаріїв, зокрема істориків, розглядати особистість у новітніх контекстах: конструювання

відповідних інститутів і структур, середовища побутування й навіть свідомості, ментальності, ієрархії цінностей тощо. Нині в західній соціогуманітаристиці інтенсивно дискутуються питання, пов'язані з дискурсивними практиками, рольовими моделями, стилями життя особистості в постіндустріальну та глобалістичну добу, зокрема з постмодерністським поворотом. Щодо особистості в сучасній історії, то ситуація постмодерну зумовлює небачену досі синхронізацію історичного часу, принаймні його суб'єктивних темпоральних вимірів. Прикладом цього є одночасне співіснування в єдиному глобалістичному просторі особистості, включеної в різні часові ролі: суду шаріату та міжнародних космічних місій, джихаду й генетичних досліджень, кастового поділу і тотального космополітизму, пов'язаних із первісними ритуалами суспільних практик аборигенів та користування мережею Інтернет, тощо. В українській соціогуманітаристиці новітні візії та ревізії щодо місця й ролі особистості в минулому, сучасному та майбутті поширилися лише в пострадянську добу.

Лекція 14. Людина як суб'єкт соціального процесу. Суспільні відносини.

1. Поняття особистості, свобода та відповідальність.
2. Праця, спілкування, мова - основні фактори антропосоціогенезу.
3. Сутність і зміст духовного життя суспільства.

1. Поняття особистості, свобода та відповідальність.

Поняття особистості належить до найскладніших у людинознавстві. У європейських мовах слово «особистість» бере початок від латинського поняття «персона», що означало маску актора в театрі, соціальну роль і людину як певну цілісну істоту, особливо в юридичному значенні. Раб не розглядався як персона, для цього треба було бути вільною людиною. Вислів «загубити обличчя», який є в багатьох мовах, означає втрату свого місця і статусу в певній ієрархії. У східних мовах (китайській, японській) поняття особистості пов'язане не тільки і не стільки з обличчям людини, скільки з усім її тілом. В європейській традиції обличчя розглядається в опозиції до тіла, адже обличчя символізує душу людини, а для китайського мислення поняття «життєвість» об'єднує тілесні й духовні якості людини. Цікаво відзначити, що латинський термін «homo» виходить з поняття «гумус» (грунт, прах), з якого походить людина, а в європейських мовах «man» пов'язане з «manus» (рука). У російській мові слово «человек» має корінь «чело», тобто лоб, верхня частина людської істоти, яка наближає її до Творця. Таким чином, навіть етимологічно особистісні характеристики людини суть різне змістовне навантаження залежно від тієї чи іншої

культури або цивілізації. Першим поняттям, з якого починається вивчення проблеми особистості, є «індивід». Дослівно воно означає неподільну далі частину якогось цілого. Цей своєрідний «соціальний атом», окрема людина розглядається не тільки як одиничний представник людського роду, але й як член певної соціальної групи. Це найпростіша і найабстрактніша характеристика людини, яка говорить лише про її тілесну відокремленість від інших індивідів. І хоча подібна відокремленість не є сутнісною характеристикою людини, вона стала основою індивідуалізму — філософськоетичної концепції, яка виходить з уявлення про атомарність індивіда і затверджує пріоритет особистості над будь-якою формою соціальної спільності. У своєму крайньому прояві індивідуалізм виступає як опозиція колективізму та світові в цілому. Однак безумовно позитивним моментом індивідуалізму є акцентуація уваги на унікальності і неповторності людини у всьому багатстві її особистісних якостей як соціобіологічного, так і соціального характеру. Подібна унікальність і неповторність людини фіксується поняттям «індивідуальність». Тут людина виступає не просто носієм сукупних індивідуальних особливостей. Індивідуальність вбирає в себе все різноманіття соціальних зв'язків та відносин і передбачає індивідуальне переломлення всезагальних, загальнолюдських характеристик. Таким чином, індивідуальність — не просто «атомарність» людини, а швидше за все характеристика її одиничності та своєрідності, що виходить за межі цієї одиничності. У той же час людина існує не тільки як цілісне «Я», але і як певна множинність малих «я» («зовнішнє я»: «я, що зображується», «я, що сприймається»; «внутрішнє я»; «реальне я», «потенційне я», «ідеальне я»; «фізичне я»; «соціальне я»; «духовне я»; «емпіричне я»; «трансцендентальне я» тощо). Якщо для особистості характерним є твердження «я існую», то для індивідуальності — «я є такою».

Можна говорити про відкритість людини як важливий фактор формування особистості, що разом з унікальністю складають її внутрішній стрижень реалізуються у самопізнанні та самотворенні. Фундатор французького персоналізму Е. Муньє так говорить про особистість: «Існуючи скрізь, вона ніде не дана заздалегідь», — маючи на увазі відкритість особистісного буття людини, а також те, що особистість постійно заявляє про себе. В ній є лише одна заданість — відсутність будь-якої заданості. Саме тому для Е. Муньє особистість і постає як «жива активність самотворчості». Особистість несе в собі абсолютну відкритість світові. Це реальність, яку ми пізнаємо й водночас творимо. Особистість не є щось окремішне, як об'єкт; особистість — це модель Всесвіту, мікрокосм, котрий еволюціонує та розвивається. Становлення особистості відбувається у процесі засвоєння людьми соціального досвіду та ціннісних орієнтацій певного суспільства, що дозволяє їй стати членом суспільства. Такий процес називається

соціалізацією. Людина навчається виконувати особливі соціальні ролі — спосіб поведінки, очікуваний від неї у зв'язку з займаним місцем у суспільстві. Соціальні ролі зумовлені культурним контекстом і залежать від стереотипів мислення. Можна сказати так: особистістю стає практично кожна людина в ході розвитку своєї індивідуальності в певних конкретноісторичних умовах. Таким чином становлення особистості — результат взаємодії людини й суспільства. Разом із тим упродовж життя людина може певним чином втратити особистісні риси внаслідок розвитку тяжких захворювань, хронічного алкоголізму, наркоманії тощо.

Свобода — одна з основних філософських категорій, що характеризує сутність людини і її існування, які полягають в можливості особистості мислити і діяти у відповідно до власних уявлень і бажань, а не внаслідок внутрішнього або зовнішнього примусу. В історії філософської думки це поняття пройшло тривалу еволюцію — від «негативної» (свобода «від») до «позитивної» (свобода «для») трактовки. Філософія свободи людини була предметом роздумів Канта і Гегеля, Шопенгауера і Ніцше, Сартра і Ясперса, Бердяєва і Соловйова. Свобода розглядалась у співвідношенні з необхідністю («пізнана необхідність»), із свавіллям і анархією, з рівністю і справедливістю. Діапазон розуміння цього поняття надзвичайно широкий — від повного заперечення самої можливості вільного вибору (в концепціях біхевіоризму) до обґрунтування «втечі від свободи» (Е. Фромм) в умовах сучасного цивілізаційного суспільства. Поняття свободи нерідко співвідноситься з поняттям волі. Більше того, свобода індивідів і свобода їх волі часто розглядаються як поняття тотожні (В. Нерсисянц). Свобода волі — поняття, що означає можливість внутрішнього самовизначення людини у виконанні тих чи інших цілей і завдань особистості. В історії філософські та богословської думки поняття свободи волі пов'язувалося зі здоровим глуздом людини, з її відповідальністю за свої дії, з виконанням свого обов'язку і усвідомленням призначення. Різні варіанти відповіді на запитання про можливість свободи волі визначаються вибором тієї чи іншої світоглядної системи. Сама же воля — це свідоме і добровільне прагнення людини до досягнення своєї мети, яка складає для неї певну цінність. Вольовий акт має характер духовного явища, що започатковується в структурі особистості людини. Воля протистоїть імпульсивним прагненням і бажанням, а також у ряді випадків і вітальним потребам людини (у випадках самогубства). Як правило, поняття волі відносять до зрілої особистості, яка повністю контролює свої дії і вчинки. В історії філософії воля трактувалася по-різному: по-перше, як наслідок природної та надприродної детермінації (Бог, Абсолют); по-друге, як самополагаюча сила, що визначає весь життєвий процес людини (Шопенгауер, Ніцше). Вольові якості людини визначаються частково генетично, частково виховуються навколишнім оточенням або формуються обставинами,

входячи до структури характеру особистості. Щоб зрозуміти сутність феномену свободи особистості, необхідно розібратися з суперечностями волюнтаризму й фаталізму, а також визначити межі необхідності. Волюнтаризм — це визнання верховенства волі (суб'єктивної або об'єктивної) над іншими проявами духовного життя людини, включаючи мислення. Коріння волюнтаризму слід шукати у християнській догматиці, вченні Канта, Фіхте, Шопенгауера, Гартмана, Ніцше. Воля вважається сліпим, нерозумним першопочатком світу, що нав'язує людині свої закони. Як крайній прояв етичного релятивізму, волюнтаризм знаходить свій прояв здебільшого у соціально-політичній практиці, де робиться спроба вирішувати проблеми життя суспільства, не рахуючись з об'єктивними законами. Фаталізм, навпаки, визначає весь хід життя людини та її вчинків абсолютною залежністю від долі (в міфології та язичництві), або волі Бога (у християнстві й ісламі), або детермінізму замкненої системи, де кожна наступна подія жорстко пов'язана з попередніми (системи Гоббса, Спінози, Лапласа). Тут фактично не залишається місця для вільного вибору, оскільки немає альтернатив. Суворі необхідність і передбачуваність основних етапів життя людини і головних подій характерна для астрології та інших окультних вчень минулого й сучасного, а також для всіляких соціальних утопій та антиутопій. Разом з тим очевидним є неприпущеність ігнорування необхідності (природної, історичної, тощо). Це тягне за собою свавілля і всездозволеність, анархію і хаос, що взагалі виключає свободу. Таким чином, можна дійти висновку, що свобода є дещо більше, ніж облік об'єктивної необхідності та усунення зовнішніх обмежень. Значно більш суттєвою є внутрішня свобода, «свобода для», свобода у виборі істини, добра і краси. Очевидно, що найсуттєвішою характеристикою свободи є її внутрішня визначеність, котра наповнюється конкретним змістом у системі «особистість — суспільство».

Незважаючи на певні відхилення, людство в цілому рухається шляхом гуманізації відносин людей, утвердженням загальнолюдської системи цінностей, признання провідної ролі особистості людини в прогресі. Таким чином поняття особистості, свободи, цінностей збагачують і поширюють наше уявлення про людину, її минуле, сучасне і майбутнє. Ці «виміри» людини дозволяють правильно зрозуміти і устрій суспільства, як феномена, народженого в процесі людської діяльності.

2. Праця, спілкування, мова - основні фактори антропосоціогенезу.

Вирішальними чинниками у виникненні людини, становленні та розвитку її свідомості є праця, членороздільна мова і спілкування.

Розробка трудової теорії формування людини належить Ф. Енгельсу, її основні положення викладені в його творі "Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину".

Історія становлення людини та формування її свідомості нараховує сотні тисяч років. Вона розпочалася з виготовлення і використання первісною людиною найпростіших знарядь праці та постійно розвивалася в процесі ускладнення праці та спілкування людей. Людина взаємодіяла з предметами природи, пізнавала їх властивості, порівнювала, виокремлювала загальне, суттєве, необхідне. Це сприяло розвитку мозку як органу свідомості. Він почав удосконалюватися слідом за розвитком руки як органу праці. Саме рука як "сприймальний" орган, що безпосередньо торкається речей, давала повчальні уроки не тільки мозку, а й іншим органам чуття, наприклад, зорові. Рука, що активно діяла, навчала голову думати, перш ніж стала знаряддям виконання волі голови, яка наперед планує практичні дії.

У процесі розвитку трудової діяльності, насамперед, удосконалення руки, збагачувались дотикові відчуття, формувався слух, здатний сприймати нюанси звуків людської мови. Логіка практичних дій фіксувалася в голові і перетворювалася на логіку мислення. Людина вчилася думати. І перш ніж розпочинати справу, вона вже могла уявити і її результат, і спосіб здійснення, і засоби досягнення цього результату.

Отже, ключ до розгадки походження свідомості полягає в праці. Спочатку була справа. Оббиваючи лезо своєї кам'яної сокири, людина водночас відточувала "лезо" своїх розумових здатностей.

Праця завжди була і залишається суспільною. Первісні люди мушили спільно добувати засоби існування, захищатися від ворогів, боротися зі стихійними силами природи. Ці обставини зумовили потребу в спілкуванні, її реалізація спричинила виникнення членороздільної мови.

Мова — друга сигнальна система людини, в якій звуки членороздільної мови із засобу вираження емоцій поступово перетворилися на засіб позначення речей, їх властивостей і відношень, і стали виконувати функцію навмисного повідомлення. Поряд з інформацією про зовнішній світ, яку людина отримує за допомогою першої сигнальної системи, разом із мовою вона набула ще одного каналу зв'язку зі світом, який дав можливість відображати останній в узагальненій формі мовних знаків. Людина набула здатності знати те, що безпосередньо сама могла не відчувати. Мова внесла новий принцип у роботу центральної нервової системи і стала потужним засобом розвитку людської свідомості. У людини виник принципово новий тип психічного розвитку.

Мова, як і свідомість, є продуктом суспільно-трудова діяльності людей. Без мови неможлива ні постановка загальної мети, ні вибір засобів її досягнення, ні організація загальних трудових зусиль, ні налагодження спілкування людей, ні передання та засвоєння досвіду. Вона є основним матеріальним посієм духовної культури. М. Хайдеггер називав мову домівкою буття, а Х.Г. Гадамер — місцем зустрічі людини зі світом.

Мова є також основним засобом переробки знань, і тому незамінним і

унікальним знаряддям формування та розвитку людської свідомості. Тільки після втілення думок у слова людина отримує реальну можливість виконувати з ними різного роду логічні операції. Такі способи розгортання мислення, як абстрагування та узагальнення, аналіз і синтез, індукція і дедукція неможливі без використання мови. Остання є безпосередньою матеріальною базою і своєрідним полем розгортання усіх розумових процесів, способом існування свідомості та спілкування людини.

Абстрактно-поняттєве мислення як певний психологічний процес набуло автономії лише в процесі зародження та використання системи мовних знаків. Мова стала головним детермінуючим фактором переходу від форм чуттєвого відображення до способів раціонального осягнення явищ реального світу.

Отже, мова виконує чотири основних функції: інформаційну, комунікаційну, акумуляційну і перетворювальну. Всі вони взаємопов'язані, взаємодіють і відіграють однаково важливу роль.

Мова — це система знаків. Знаком є будь-який матеріальний об'єкт, що у своєму бутті представляє інші предмети реального світу і у зв'язку з цим може бути використаний у процесі пізнання і спілкування для набуття, збереження, перетворення і передання інформації. Вивчає різного роду знакові системи семіотика.

Мова, що виникає в процесі історичного розвитку того чи іншого суспільства і є засобом спілкування людей, — природна. Вона удосконалюється і змінюється в процесі розвитку всього суспільного життя, а також на основі своїх внутрішніх законів. Разом з тим у різних конкретних сферах практичної та пізнавальної діяльності людей розробляються і впроваджуються спеціальні системи знакових позначень (мова математики і програмування, азбука Морзе і т. ін.) — штучні мови. Відповідно до практичних потреб, їх можна замінювати на більш зручні.

Мова і свідомість суттєво відрізняються. Якщо перша є системою матеріальних знаків, то друга — сукупністю ідеальних образів. Слова — матеріальна оболонка для фіксування уявлень і абстракцій, які утворюють ідеальний зміст, тобто значення слів. Відмінність між мовою і свідомістю — це відмінність між матеріальним та ідеальним. Г. Гегель писав: "Мова є нібито тілом мислення".

Разом з тим, як за своїм джерелом походження, так і в процесі свого функціонування мова і свідомість неподільні. Думка без словесного втілення неможлива. За допомогою мови образи свідомості актуалізуються і стають дійсністю як для інших людей, так і для самої людини. У свою чергу, слова, що втратили зв'язок з духовним процесом, перестають бути мовними знаками, тому що втрачають статус засобів мислення і спілкування людей. У розвитку практичного і духовного життя суспільства і окремої людини мова і свідомість органічно взаємопов'язані: збагачення свідомості зумовлює

розвиток мови; поява нових слів закріплює і поширює предметний зміст свідомості. Рівень розвитку суспільної та індивідуальної свідомості прямо залежить від рівня розвитку мови, і навпаки.

Отже, поява і розвиток свідомості органічно пов'язані не тільки з доцільною трудовою діяльністю, а й з виникненням і удосконаленням мови. Саме мова була могутньою силою, яка сприяла виокремленню людини з тваринного царства, розвиткові її мислення, організації матеріального виробництва.

Свідомість — це функція мозку людини, який сформувався в людському оточенні, у певному колективі, людському суспільстві, і постійно зазнавав і зазнає їх суттєвого впливу. Але тільки спілкування з людьми, оволодіння мовою, залучення до людської практики і культури роблять людину людиною. Іншого шляху розвитку свідомості не існує.

Свідомість представлена двома рівнями: індивідуальним і суспільним. Окрема людина оволодіває як змістом суспільної свідомості, так і конкретними формами, в яких виявляє себе. Це означає, що індивід засвоює політичну, правову, моральну, релігійну та інші форми свідомості та їх зміст.

Суспільна свідомість існує незалежно від свідомості індивіда. Однак справедливо й інше: суспільна свідомість існує лише тому, що існує індивідуальна свідомість людей — окремих її носіїв. При цьому суспільна свідомість не є простою арифметичною сумою індивідуальних свідомостей. Недооцінка чи, навпаки, переоцінка відмінності суспільної та індивідуальної свідомості призводить до серйозних помилок у розумінні цієї проблеми.

Сучасна філософія, як і загальна психологія, виокремлюють у структурі індивідуальної свідомості чотири основних елементи: знання, самосвідомість, волю і переживання. Центральне місце займає знання. Воно є інформацією про реальну дійсність, яку людина отримує завдяки органам чуття і мисленню, і фіксує її в мові. Знання — це результат пізнання у формі чуттєвих та інтелектуальних образів, уявлень, суджень, логічних категорій. Воно має різний ступінь достовірності і поділяється на повсякденне та наукове. Знання може бути виражене не тільки природною та штучною мовами, а й мовою жестів (пантоміма), образів та комп'ютерних систем.

Знання, як і мова, є способом існування свідомості. Воно служить не тільки пристосуванню та орієнтації людини в зовнішньому світі, а й перш за все активному перетворенню нею реальної дійсності та утвердженню свободи і прогресу суспільства. Знання — наймогутніша сила людини.

Оскільки предметом свідомості є не лише зовнішній світ, а й сам суб'єкт, носій свідомості, остільки суттєвим моментом свідомості є самосвідомість. Самосвідомість — це усвідомлення людиною своєї сутності, думок, почуттів, інтересів, потреб. Розвинутою формою самосвідомості є теоретична рефлексія (спрямованість мислення на себе, на свої витoki, передумови, форми), завдяки якій через систему понять розкривається

соціальна природа суб'єкта. Є і особистісна рефлексія — вияв глибоких роздумів людини про смисл власного буття, його моральну насиченість. Самосвідомість сприяє розвитку суб'єкта, його раціонально-моральному вдосконаленню.

Практична реалізація ідеї, задумки, мети передбачає наявність волі. Воля — найважливіший компонент свідомості: свідоме і цілеспрямоване регулювання людиною своєї поведінки і діяльності за умови подолання внутрішніх та зовнішніх перешкод. Оскільки в основі регулювання людської діяльності є необхідність досягнення відповідності між ідеальними за природою прагненнями людини і зовнішнім світом, остільки у волі реалізується спрямованість свідомості до забезпечення єдності суб'єкта і об'єкта. У цьому плані воля є своєрідною посередницькою ланкою, що існує в самій свідомості і є внутрішньою передумовою переходу зі світу ідей у світ речей.

Атрибутами вольової дії є спрямованість на досягнення поставленої мети і подолання зовнішніх та внутрішніх перешкод. При цьому воля регулює діяльність не тільки в плані її спонукання і активізації, а й у плані стримування її розгортання за умов необхідності вибору мети і наявності серйозних зовнішніх і внутрішніх перешкод.

Безпосередня реалізація волі як акту свідомості включає визначення мети, боротьбу мотивів при виборі напрямів діяльності, прийняття рішення та його виконання. Останнє є суттю вольової дії. Тільки той, хто вміє доводити свої рішення до реалізації, може вважатися вольовою людиною. Такій особистості притаманні цілеспрямованість, ініціативність, самостійність, незалежність, витримка, рішучість, наполегливість та здатність до самоконтролю.

Ще одним елементом свідомості, що перебуває в органічній єдності з розглянутими вище, є переживання. У них, на відміну від знання, відображаються не явища зовнішнього світу самі по собі, а різноманітне практичне і духовне ставлення людини до цих явищ у формі численних емоцій, афектів, почуттів, пристрастей, настроїв, стресів, фрустрації, які зовнішньо виявляються в мимовільних м'язових рухах, міміці, пантомімі, жестах, позах, виразних подихах, у зміні інтонації, виразі очей і рота тощо.

Відсутність переживань викликає "емоційний голод", у зв'язку з чим життя людей стає нестерпним. При цьому для забезпечення нормального емоційного стану потрібні як позитивні, так і негативні переживання.

Джерело емоцій і почуттів міститься в матеріальних та духовних потребах людей, в усвідомленні міри ймовірності їх задоволення. Так, позитивні почуття виникають у ситуаціях, коли ймовірність задоволення нагальних потреб уявляється суб'єкту цілком достатньою і безсумнівною. Негативні почуття з'являються за умов, коли можливість задоволення потреб мінімальна чи її немає.

Оскільки емоції і почуття зумовлюються потребами, вони одвічно мають суто особистісний характер, тому що в них виражається значущість предметів та явищ для окремо взятого індивіда в тій чи іншій конкретній ситуації його життя. У переживаннях людей усвідомлюється життєвий сенс предметів навколишнього природного і соціального середовища. За їх допомогою індивід оцінює речі і людей, з якими має справу.

Як могутні чинники мотивації і регуляції поведінки та діяльності людини емоції і почуття відіграють цю роль по-різному. Емоції (гнів, страх, жах, лють, тривога, радість) є тимчасовими і безпосередніми переживаннями, які мають рефлекторно-ситуативний характер. Почуттям притаманна більша стабільність, і в процесі становлення людської свідомості вони з'являються пізніше емоцій, тому що формуються в процесі засвоєння культури, мови та виховного впливу соціального середовища.

Справжні людські почуття історично і соціально зумовлені, і тому завжди змінюються разом з розвитком суспільства. Це добре виявляється перш за все у процесі виникнення і функціонування таких вищих почуттів, як моральні (почуття сорому, обов'язку, милосердя, гуманності, любові, дружби), інтелектуальні (здивування, допитливості, сумніву) і естетичні (почуття гумору, прекрасного, піднесеного, трагічного).

Переживання можуть як повністю усвідомлюватися особистістю, так і не усвідомлюватися. В останньому випадку людина нерідко стає рабом своїх пристрастей і настроїв. Як правило, переживання ототожнюються з душевним станом особистості. У науковій літературі поняття душі іноді використовується для позначення усієї психіки людини, до якої включаються не тільки знання, самосвідомість, воля, переживання, а й підсвідоме і несвідоме.

Несвідоме часто (наприклад, у фрейдизмі) принципово протиставляється свідомому, йому навіть відводиться вирішальна роль у житті людини. Але є й інше трактування, вихідне з пріоритету свідомого. Несвідоме можна розглядати як продукт свідомої діяльності. Те, що раніше було у змісті свідомості, переходить у несвідоме. У свою чергу, несвідоме, що існує в глибинах психіки людини, здатне знову перетворитися на форми свідомості. Без урахування такого їх впливу неможливо зрозуміти механізм функціонування як свідомості, так і несвідомого.

Ядром усіх елементів свідомості людини є її світогляд. Від рівня його розвитку значною мірою залежать якість і ефективність виконання людиною своїх обов'язків. Цим спричиняється необхідність постановки та реалізації проблеми формування наукового світогляду в громадян країни.

Отже, свідомість — це функція (або властивість) людського мозку, яка полягає в узагальненому, оцінному і цілеспрямованому відображенні та конструктивно-творчому перетворенні дійсності, у попередній уявній побудові дій та передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні та

самоконтролі поведінки людини. За природою свідомість є продуктом життєдіяльності людського суспільства, результатом його суспільно-історичного розвитку. Свідомість формується і розвивається через залучення людини до культури, її виховання і навчання, суспільно корисну діяльність. Головними умовами виникнення свідомості були праця, виробничий колектив, членороздільна мова.

Вчення про філософські проблеми свідомості є світоглядним і методологічним фундаментом діяльності сучасних фахівців будь-якого профілю.

3.Сутність і зміст духовного життя суспільства.

Духовна сфера охоплює сукупність усіх духовних феноменів, що існують у суспільстві і складають його духовне життя. Духовне життя суспільства — це надзвичайно широке поняття, що включає в себе багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей; це сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини. Духовне життя суспільства охоплює світ ідеального (сукупність ідей, поглядів, гіпотез, теорій) разом з його носіями — соціальними суб'єктами — індивідами, соціальними групами, народами, етносами. У цьому плані доречно говорити про особисте духовне життя окремої людини, її індивідуальний духовний світ, духовне життя того чи іншого соціального суб'єкта — народу, етносу, чи про духовне життя суспільства в Розділ 5 116 цілому. Основу духовного життя суспільства становить духовний світ людини — її духовні цінності, світоглядні орієнтації. Разом із тим духовний світ окремої людини, індивідуальності неможливий поза духовним життям суспільства. Тому духовне життя — це завжди діалектична єдність індивідуального та суспільного, що функціонує як індивідуально-суспільне. Духовне життя суспільства включає в себе такі складові: духовне виробництво, суспільну свідомість і духовну культуру. Духовне виробництво являє собою процес виробництва духовних феноменів. Як і в суспільному виробництві, до структури духовного виробництва крім безпосереднього виробництва, входять споживання, обмін та розподіл продукту духовної діяльності. Духовне виробництво здійснюється в нерозривному взаємозв'язку з іншими видами суспільного виробництва. Як надзвичайно важлива складова суспільного виробництва духовне виробництво — це формування духовних потреб людей, насамперед виробництво суспільної свідомості. Суспільна свідомість виступає як сукупність ідеальних форм (понять, суджень, поглядів, почуттів, ідей, уявлень, теорій), які охоплюють і відтворюють суспільне буття, вони вироблені людством у процесі освоєння природи й соціальної історії. Суспільна свідомість діалектично пов'язана з суспільним буттям

(матеріальною сферою життя суспільства), виступаючи разом з останнім двома сторонами суспільного процесу як єдиного цілого. Їх співвідношення завжди посідало важливе місце в різних філософських системах, в котрих найчастіше надавалися переваги одній зі сторін. Різноманітні ідеалістичні вчення обґрунтовували думку про пріоритет духовного над матеріальним. Марксистська традиція виходила з тези, що суспільне буття визначає суспільну свідомість, а не навпаки. Але будь-яка абсолютизація значення суспільного буття чи суспільної свідомості з погляду теоретичного не виправдана. Життєдіяльність суспільства — це завжди складний, суперечливий процес органічної єдності матеріального й духовного, ідеального, що взаємодоповнюють один одного, постаючи одночасно як відносно самостійні явища.

Тема 15. НТП та проблеми майбутнього людства

1. Наука як соціальний інститут і чинник розвитку виробництва.
2. Характер, і наслідки глобальних проблем ХХ ст.
3. Співвідношення природного і соціального в житті суспільства.
4. Майбутнє: проблеми прогнозування.

1. Наука як соціальний інститут і чинник розвитку виробництва.

Соціальні інститути - це історично сформовані стійкі форми організації спільної діяльності і відносин людей, що виконують суспільно значимі функції. Вважається, що вперше вжив термін "інститут" в соціальних науках італійський філософ і історик Д. Віко (1668- 1744). Свій родовід інституційний підхід веде від основоположників соціології О. Конта і Г. Спенсера. Так, О. Конт як найважливіших органів суспільства як соціального організму називає сім'ю, кооперацію, церква, право, держава.

Згідно з таким розумінням соціальний інститут науки - це соціальний спосіб організації спільної діяльності вчених, які є особливою соціально-професійною групою, певною спільнотою. Мета і призначення науки як соціального інституту - виробництво і розповсюдження знання, розробка засобів і методів дослідження, відтворення вчених і забезпечення виконання ними своїх соціальних функцій.

Однією з найбільш розвинених концепцій науки як соціального інституту є концепція американського соціолога Р. Мертона (1910-2003). Вона базується на методології структурно-функціонального аналізу, з позицій якого будь-який соціальний інститут - це насамперед специфічна система відносин, цінностей і норм поведінки.

Наука як соціальний інститут - це співтовариство професіоналів-дослідників, яке має:

- Представлення про спільність мети;
- Стійкі традиції;
- Авторитет;
- Самоорганізацію.

У цьому інституті відсутні:

- Механізми влади;
- Прямий примус;
- Фіксоване членство.

З погляду Р. Мертон, мета науки як соціального інституту - постійне зростання масиву посвідченого наукового знання.

Для стимулювання діяльності кожного члена наукового співтовариства історично виробляється система заохочень і винагород. Вищою формою заохочення є визнання науковим співтовариством пріоритету внеску в науку. Цей внесок засвідчується науковим співтовариством в різних формах (стаття в журналі, доповідь на конференції і т.д.).

Р. Мертон сформулював також чотири імперативи, які регулюють діяльність наукового співтовариства: універсалізм, колективізм, організований скептицизм і безкорисливість.

Універсалізм. Наукові висловлювання повинні бути універсальні, тобто справедливі скрізь, де є аналогічні умови, а істинність твердження не залежить від того, ким вона висловлена.

Колективізм наказує вченому передавати результати своїх досліджень в користування спільноті, наукові результати є продуктом співпраці, утворюють загальне надбання.

Безкорисливість вимагає від вченого будувати свою діяльність так, як ніби крім осягнення істини у нього немає ніяких інтересів.

Організований скептицизм передбачає критичне ставлення до результатів наукових досліджень. Вчений повинен бути готовий до критичного сприйняття результатів свого дослідження.

Для того щоб наукове співтовариство як спільнота вчених-професіоналів могло ефективно діяти, в ньому повинна бути розвинена ефективна інформаційна та комунікативна інфраструктура, завдяки якій забезпечується координація роботи над множенням одного і того ж корпусу наукового знання.

Основною формою організації наукового співтовариства в класичній науці є наукова дисципліна як базова форма організації професійної науки, яка об'єднує на предметно-змістовному підставі області наукового знання як спільнота, зайняте його виробництвом, обробкою і трансляцією, так і механізми розвитку і відтворення відповідної галузі науки як професії.

Висока ефективність дисциплінарної організації безпосередньо пов'язана з постійною інтенсивною роботою з підтримки і розвитку організаційної структури наукової дисципліни у всіх її аспектах (організація знання,

підтримку і відтворення відносин в співтоваристві, підготовка наукової зміни, взаємини з іншими інститутами та ін.).

Історичний розвиток інституційних форм наукової діяльності. Перетворення науки в один із соціальних інститутів суспільства відбувається в історичному процесі її інституціоналізації - тривалому процесі упорядкування, стандартизації та формалізації відносин з приводу виробництва наукового знання.

Становлення дисциплінарної структури науки призвело до того, що завдання, які раніше здійснював окремий мислитель, тепер вирішуються зусиллями колективного суб'єкта пізнання - наукового співтовариства, об'єднаного допомогою певних типів організації, що відбивають специфіку наукової професії. В рамках такого типу організацій здійснюється наукова комунікація - професійне спілкування, тобто науковий обмін інформацією та експертиза отриманих результатів.

2. Характер, і наслідки глобальних проблем ХХ ст.

Поняття «глобальні проблеми» походить від французького слова «global», що означає всезагальний, той, що охоплює всю земну кулю. До таких проблем належать: відвернення світової ядерної війни та забезпечення стабільного миру; необхідність ефективної та комплексної охорони навколишнього середовища; ліквідація відсталості країн, що розвиваються; продовольча, сировинна, енергетична та демографічна проблеми; ліквідація хвороб, раціональне використання глибин Світового океану та мирне освоєння космічного простору; проблема розвитку самої людини, перспективи забезпечення її гідного майбутнього.

Кожна з названих проблем породжена специфічними причинами, які зумовлені, з одного боку, особливостями розвитку продуктивних сил, географічного середовища, рівня прогресу техніки, природно-кліматичними умовами, тобто речовим змістом суспільного способу виробництва, а з іншого — специфічною суспільною формою, особливістю розвитку відносин економічної власності. За всієї різноманітності таких причин глобальних проблем є певне коло спільних для них причинно-наслідкових зв'язків, притаманних розвитку технологічного способу виробництва.

3. Співвідношення природного і соціального в житті суспільства.

Чим виправдане виділення для аналізу людини відношення природного та соціального? Перш за все тим, що у певному плані природне та соціальне постають протилежностями: соціальне обмежує природне, вводить його в певне впорядкування, регулювання, регламентацію, при чому все останнє здійснюється з участю свідомості.

Звідси випливають тези, що їх висловлювали вже давньогрецькі софісти, серйозно загострював Ф. Ніцше, по-своєму подавали З. Фрейд та А. Камю:

- природне і соціальне несумісні, вони перебувають у вічному антагонізмі;
- соціальне обмежує, навіть - знищує природне, проте природне своїми безмежністю та спонтанністю постає єдиним та невичерпним джерелом будь-якого змісту та новацій в сфері соціального.

Отже, природне - єдиний живий та рухливий корінь суцього, а соціальне накладає на фонтанування природного заборони, обмеження, норми, регламентації. Через це, за З. Фрейдом, психіка людини завжди перебуває в стані внутрішнього розладу. З іншого боку, неважко уявити собі, що було би з людиною, якби вона залишилася в лоні недоторканого природного: її потреби були би суто вітальними, і, отже, в неї не було би прагнення пізнавати, творити, вдосконалюватись.

Співвідношення природного і соціального постає внутрішньою проблемою людського способу буття, тобто лише на соціальному рівні життєдіяльності людина стикається із колізією між ними. І лише на соціальному рівні виявляються та розкриваються ті властивості природного, які входять в конфлікт із деякими характеристиками соціального.

Відповідно, можна стверджувати, що протистояння природного та соціального є суто соціальним, а конфлікт між стихійним та регламентованим виявляється як конфлікт між різними складовими процесу соціальної людської життєдіяльності. Для людини не існує просто природного, а існує соціалізоване природне, так само, як не існує чистого соціального, а існує соціальне на ґрунті природного.

Тварини, як правило, дуже обмежені в своїх можливостях набувати індивідуальний досвід, але навіть тоді, коли його все ж здобувають, вони неспроможні передавати цей досвід, накопичувати, зберігати, тобто - збагачувати ним усіх інших представників свого роду. Саме ці здатності людина здобуває завдяки соціальному - штучно виробленим засобам діяльності, які матеріально закріплюють та виражають предметний зміст людської життєдіяльності.

В межах соціального проявляються і інші надзвичайно важливі сторони людського єства, зокрема - людська особистість (персональність) та прилучення людини до трансцендентного.

4. Майбутнє: проблеми прогнозування.

З появою перших філософських вчень, однією із «центральною» тем для роздумів постає людина. Що таке людина? в чому її сутність? в чому сенс її життя? характер та особливості взаємодії людей, людина та суспільство – ось лише деякі із глобальних питань, якими цікавиться філософія та інші гуманітарні науки, намагаючись розгадати загадку людського буття. Таким

чином, однією з найбільших вагомих філософських проблем та загадок для людини є вона сама.

На протязі розвитку філософських та наукових теорій було висунуто чимало ідей стосовно «феномену» людини, але жодна з концепцій не дає остаточної відповіді. Питання залишаються відкритими, тому не дивно, що особлива увага до антропологічної проблематики виявляється за часів глобальних соціальних зрушень та катаклізмів, коли навколишнє середовище змінюється докорінно, а отже, існуючі теорії перестають задовольняти потребам людства. Починається новий пошук людиною свого місця в світі. Проблема людського буття не втрачає своєї актуальності на протязі двох з половиною тисячоліть. Але є всі підстави вважати, що саме зараз людство опинилось на межі свого існування. Науково-технічний прогрес змінює не тільки навколишнє середовище, але і саму людину, тому проблема пошуку людиною себе та шляхів розвитку людства у новому світі потребує особливої уваги саме зараз. Розвиток науки та технології призвели до того, що вже саме існування людини як цілісної біологічно-соціальної істоти ставиться під сумнів. Досягнення когнітивних наук та сучасні інформаційні технології роблять все більш реальними ідеї створення штучного інтелекту та перенесення свідомості людини в цифрову реальність. Людина як біологічний організм, як носій індивідуальних фізіологічних та психологічних особливостей, може взагалі зникнути найближчим часом.

Навчальне видання

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Курс лекцій з дисципліни

Автор-укладач

КОБЕЛЄВА Даля Леонідівна

Формат 60x84/16

Гарнітура Times New Roman

Папір для цифрового друку. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. _.

Тираж ___ пр.

Державний біотехнологічний університет
м. Харків, 61002, вул. Алчевських, 44